

'מחורבן יפו נבנתה דמשק' - המפגש בין גולי ארץ ישראל לקהילת דמשק ותוצאותיו

Author(s): ירון הראל

Reviewed work(s):

Source: *Zion* / ציון, Vol. (תשנ"ו), (סא, חוברת ב'), pp. 183-208

Published by: [Historical Society of Israel/](http://www.hsi.org/)

Stable URL: <http://www.jstor.org/stable/70035504>

Accessed: 01/12/2011 16:53

Your use of the JSTOR archive indicates your acceptance of the Terms & Conditions of Use, available at

<http://www.jstor.org/page/info/about/policies/terms.jsp>

JSTOR is a not-for-profit service that helps scholars, researchers, and students discover, use, and build upon a wide range of content in a trusted digital archive. We use information technology and tools to increase productivity and facilitate new forms of scholarship. For more information about JSTOR, please contact support@jstor.org.

Historical Society of Israel/ is collaborating with JSTOR to digitize, preserve and extend access to *Zion* /.

<http://www.jstor.org>

‘מחורבן יפו נבנתה דמשק’ – המפגש בין גולי ארץ ישראל לקהילת דמשק ותוצאותיו*

מאת ירון הראל

‘אך אם מצד אחד רצה הגורל שאחינו היהודים יושלכו לעיר
זרה שבה מצאו רק אחים מתנכרים, הנה מצד אחר הקדים
הקב"ה רפואה למכה ורצה שמחורבן יפו תבנה דמשק...’ (א'
אלמאלית, ‘על היהדות הסורית’, העולם, 19.12.1920, עמ' 20).

קירבתה הפיסית של דמשק לארץ ישראל לא עודדה את יהודי העיר לתמוך בתנועה הלאומית היהודית, בשלהי המאה הי"ט ובראשית המאה הכ'. אם בעבר עוד תמכו עשירי דמשק ביישוב היהודי בארץ ישראל ובחכמיו,¹ ורבני דמשק העבירו את כספי השד"רים ותרומות אחרות מרחבי סוריה לארץ ישראל,² הרי בראשית המאה הכ' היה הקשר היחיד בין יהודי דמשק לארץ ישראל קשר דתי – עלייה לרגל של יחידים וקבוצות לארבע ערי הקודש. זאת ועוד, הרעיון הלאומי נתפס בעיני אנשי דמשק כעניין ‘אשכנזי’ שאיננו נוגע אליהם.³ כותב ‘סורי’ אלמוני, שהעלה על הכתב את רשמיו העגומים על הקהילה היהודית בדמשק בשנת 1908, תהה:

איך אפשר להרים את ערך היהודים הסורים ולעשות מהם את אותו החומר המועיל הנכבד לנו כ"כ (-כל כך) בקרבנו לא"י? זוהי שאלה חמורה למדי. תעמולה ציונית? אבל קשה לעשות תעמולה לאומית בסביבה ששיוון נפש גמור שורר בה לכל ענין רוחני. דעתנו כי רק תנועה כבירה או מאורע גדול מאותם המאורעות הגורמים מהפיכה בחיי עם וארץ, רק אלה יוכלו להביא שינוי נמרץ בחיי יהודי סוריה.⁴

במהלך שנות מלחמת העולם הראשונה חל שינוי, ובסיומה של המלחמה החלה הקהילה היהודית בדמשק לתמוך בציונות ובמפעל הלאומי. בשינוי חשו בעיקר מי שהתוודעו לקהילה לפני המלחמה ושבו וביקרו בה לאחריה. אברהם אלמאלית כתב בזיכרונותיו בזו הלשון:

- * תודתי העמוקה לר' בנימין בן אליעזר ריבלין, שהעמיד לרשותי את פרקי היומן שכתב אביו בהיותם בדמשק. מחקר זה נכתב בסיוע קרן ג'ו לוי, יד טבנקין.
- 1 כך, דרך משל, היה הגביר יעקב לוי משלם מדי שנה בשנה את דמי השכירות של ישיבת המקובלים ‘בית אל’ בירושלים באמצע המאה הי"ט. עיין: כתב יד בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, ירושלים, 736/260, משה אבואלעפיא לשמ"ח גאגין, דמשק, ט"ז בכסליו תרכ"ב.
- 2 עיין למשל: שם, 736/28, חיים מימון טובי לאברהם חיים גאגין, דמשק, ר"ח שבט תר"ד.
- 3 א' אלמאלית, היהודים בדמשק ומצבם הכלכלי והתרבותי, יפו תרע"ב, עמ' 24–25.
- 4 העולם, 25.3.1908, עמ' 168.

ועלי להודות כעת שאם שליחותי המדינית אז (=ועדת החקירה האמריקאית, קיץ 1919) עוטרתי בנזר הנצחון, ויהודי סוריה והלבנון התנהגו כיהודים גאים ויעמדו על הגובה הדרוש, הרי זה רק תודות לעזרה הכבירה שהושטה לי על ידי ראשי הקהילות היהודיות בדמשק, בירות וחלב... להצלחת שאיפותיהם הלאומיות של היהודים... בשעות הגורליות והמכריעות ביותר בתולדות ארץ ישראל והציונות.⁵

מאמר זה בא לטעון, כי המפנה בגישתה של יהדות דמשק לציונות ולתנועה הציונית חל בעיקר בהשפעתם של גולי ארץ ישראל. הם הגיעו לדמשק במהלך מלחמת העולם הראשונה ופעלו בה באופנים שונים לקירוב הקהילה אל הרעיון הלאומי. תמורה זו, שלא כמפגש בין גולי ארץ ישראל לקהילות היהודיות במצרים, לא זכה עד כה לתשומת לב במחקר. יש להקדים ולומר, כי כמעט כל העדויות והמקורות הדנים ביחסים שבין הגולים לקהילה המקומית, שמאמר זה מבוסס עליהם, נכתבו בידי הגולים. אין בידינו אלא עדויות בודדות של בני הקהילה עצמה על המפגש בין שתי הקבוצות, וחסרה לנו נקודת המבט של יהודי דמשק ומניעי התנהגותם כלפי הגולים. עם זאת, אין המקורות שבידינו עשויים מעור אחד ויש בהם כדי להאיר את המאורעות מנקודות מבט שונות. יומנו האישי של ר' אליעזר ריבלין, שנמנה עם הגולים הירושלמים בעלי הנתינות האמריקאית, נכתב מנקודת המבט של אנשי היישוב האשכנזי הישן. לעומת זאת, מכתביו ודיווחיו של דוד ילין, שאף הוא היה בן היישוב הישן, מציגים את השקפתם של משכילי ירושלים ואנשי היישוב החדש. התבטאויותיו של אברהם אלמאליח על קהילת דמשק, במכתביו האישיים ומעל דפי העיתונות, נכתבו מזווית ראייה סובייקטיבית, של אדם שהכיר את קהילת דמשק ופעל בה לפני המלחמה, במהלכה ולאחריה. בנוסף לכך נעשה שימוש גם בדיווחיהם של שליחי חברה 'כל ישראל חברים' בדמשק אל הנהלת החברה בפריס.

א. קהילת דמשק ערב המלחמה

קהילת דמשק נכנסה למלחמת העולם הראשונה כשהיא בשפל המדרגה.⁶ בשנות השמונים של המאה הי"ט החל תהליך הגירה כללי מסוריה למצרים ולמצרים, בתהליך זה, שמניעיו

5 'א' אלמאליח, 'נגדע הארז היהודי בלבנון', הד המזרח, ד, גיליון ד, כ"ז בסיון תש"ה, עמ' 7-8.
6 סקירה תמציתית על קהילת דמשק, ראה: א"צ אידלזון, 'קהילת ישראל בדמשק, לוח ארץ ישראל, בעריכת א"מ לונץ, ירושלים תרע"א, עמ' 87-106. על קהילת דמשק במאה ה'ט"ז ראה: י"י וא' ריבלין, 'לקורות היהודים בדמשק במאה הרביעית לאלף הששי', רשומות, ד (תרפ"ז), עמ' 77-119. על עוצמתם הכלכלית של ראשיה במאה הי"ח ובראשית המאה הי"ט, עיין: א' אלמאליח, 'מקורות חדשים על גדולתם והשפעתם המדינית והכלכלית של השרים למשפחת פרחי בסוריה, זכרון יוסף, בעריכת א' אלמאליח, ירושלים תש"ח, עמ' 40-51. וראה גם: י' הראל, תמורות ביהדות סוריה 1840-1880, חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה של אוניברסיטת בר אילן, תשנ"ב. על קהילות סוריה בראשית המאה הכ', עיין: צ' זוהר, 'קהילות ישראל שבסוריה 1880-1918: ראשי פרקים בדמוגרפיה, כלכלה ומוסדות הקהילה בשלהי השלטון העות'מאני', פעמים, 44 (תש"ן), עמ' 80-109.

היו בעיקר כלכליים ותרבותיים אך גם פוליטיים-עדתיים-דתיים, השתלבו גם צעירים יהודים רבים.⁷ זרם הגירה זה הפך לנחשול שוטף לאחר פרסום החוקה העות'מאנית בשנת 1909 וחיובם של הלא-מוסלמים בגיוס לצבא.⁸ על פי רישומי הקהילה, היגרו מדמשק בעשור הראשון של המאה הכ' כאלף וחמש מאות צעירים, דהיינו כעשרה אחוז מבני הקהילה.⁹ הגירה זו מקשה מאוד על קביעת מספר היהודים בדמשק ערב מלחמת העולם הראשונה, ורוב ההערכות נעות בין עשרת אלפים לעשרים אלף נפש.¹⁰

ואכן, רבים מן המבקרים הזרים בדמשק הצביעו על השפעתה ההרסנית של ההגירה על חיי הקהילה ועל התפתחותה התרבותית והכלכלית. אברהם אלמאליח, שמונה בידי חותנו, רבה הראשי של דמשק יעקב דאנון, למזכיר הקהילה, כתב בשנת 1912 שהקיפאון במצב נובע מהגירתם של צעירי הקהילה: 'הצעירים, אלה הכחות הרעננים והפוריים, שבכל עיר ועדה מסודרה הם הכח המניע כל מכונת הצבור הגדולה, חסרים פה לגמרה (=לגמרי), לרגל ההגירה הגדולה ההולכת ונמשכת בלי חשך זה עשרות בשנים'.¹¹

אחד המניעים העיקריים להגירה זו היה המצב הכלכלי הירוד בדמשק, שנמשך מאז פשיטת הרגל של האימפריה העות'מאנית בשנת 1875. רבים מבני האליטות הכלכליות הגבוהות של החברה היהודית בדמשק ירדו מנכסיהם ומצבה של הקהילה הידרדר.¹² אלמאליח העיד, כי רק שלושה או ארבעה יהודים בקהילה נחשבים לאמידים. עוד כמאה וחמישים עד מאתיים איש הם סוחרים בקנה מידה בינוני, ואילו הרוב נמנה עם שכבת הפועלים ובעלי המלאכה מן הדרג הנמוך ביותר.¹³

מחד גיסא, ערב המלחמה נמשך תהליך ההתערערות בקיום מצוות הדת של שכבות חברתיות שונות בקהילה. כבר בשלהי המאה הי"ט נשמעו תלונות על מספר הולך וגדל של בחורים צעירים, אולי משכילים, המתירים לעצמם לאכול מאכלות אסורים ולהתגלח בתער.¹⁴ הדוחק הכלכלי והגירת הצעירים הביאו לירידה במוסר הציבורי ולהתפשטות של זנות ברובע

7 ספרות המחקר העוסקת בהגירה הכללית מסוריה בשלהי המאה הי"ט ובראשית המאה הכ' אינה עוסקת כלל ביהודים אלא בנוצרים, ובמידה מועטה יותר גם במוסלמים. ראה למשל: P.K. Hitti, *The Syrians in America*, New York 1924, p. 109. גם ספרות המחקר על ההגירה היהודית במאה הי"ט מתעלמת כמעט לחלוטין מהגירת יהודי סוריה למערב.

8 France, Archives du Ministère des Affaires Etrangères, nouvelle serie, Turquie (Syrie-Liban), 112, p. 210, Laronce, 28.10.1909. האור, ה' בחשוון תרע"ג, עמ' 3.

9 י' שמי, 'היהודים בדמשק', האחדות, ב, גיליון ה, כ"ג בחשוון תרע"א, עמ' 7.
10 עיין: התבצלת, י"ג בסיון תרס"ה, עמ' 202; הצבי, כ"ו בחשוון תרס"ט, עמ' 2; אלמאליח (לעיל, הערה 3), עמ' 48; י"י ריבלין, 'יוסף אסלאן פרחי', הד המזרח, ג, 18.11.1949, עמ' 11; אצ"מ, A153/146/1, ילין לטהון, דמשק, כ' בתמוז תרע"ז. מכתב זה נדפס בתוך: י' קלוזנר (עורך), כתבי דוד ילין, ה, ירושלים תשל"י, עמ' 95-100.

11 אלמאליח (לעיל, הערה 3), עמ' 42. ראה גם: אידלזון (לעיל, הערה 6), עמ' 97.

12 על השפעתה של פשיטת הרגל על הקהילה היהודית ראה: הראל (לעיל, הערה 6), עמ' 57-58.

13 אלמאליח (לעיל, הערה 3), עמ' 21.

14 מאכלות אסורים עיין: י"ש אלישר, ישא איש, ירושלים תרנ"ו, חושן משפט, סי' ה, עז ע"ב. גילוח בתער עיין: שלמה אלפנדרי, שו"ת הסבא קדישא, ב, ירושלים תשל"ד, אורח חיים, סי' א, דף יג.

היהודי בדמשק. תופעת ה'משוררות' או ה'מרננות', שעדויות עליה קיימות לפחות משלהי שנות השבעים של המאה ה'ט"ו,¹⁵ משכה את תשומת לבם ועוררה את השתוממותם וצערם של עוברי אורח יהודים שנתקלו בה בעת שהותם בעיר.¹⁶ למעשה היתה תופעה זו, שהוכרה וזוהתה בדמשק כתופעה יהודית, הסמן העיקרי לשפל שאליה ירדה קהילת דמשק. מאידך גיסא, קיימות עדויות על אמונה ודבקות דתית בתחומים שונים.

דומה שאותם צעירים משכילים שהשליכו מעל גוים את משא הדת נטשו גם את המקום שנתפס בעיניהם כעולם הישן ויצאו לחפש את מזלם בעולם החדש. נותרו אלה שיכולתם הכלכלית ורמתם האינטלקטואלית היתה נמוכה יותר. ובאופן פרדוקסלי, ככל שירדה רמת הידיעה ביהדות בקרב ההמון הפשוט כן גברה ההקפדה על מצוות מסוימות. כך, דרך משל, אלמאליח מעיד כי אף הזוגות היהודיות מקפידות שלא לחלל שבת ולא לאכול טריפה.¹⁷ וכך, במקביל להתמוטטות מוסדות ותפיסות מסורתיות רבות הלכה ונתחזקה האחיזה במעט שנותר. אחת התופעות המאפיינות את קהילת דמשק, יותר מאשר קהילות אחרות במזרח, היא האקולטורציה לתרבות הרוב המוסלמי. ההידמות במראה, בלבוש, בשפה ובאורחות החיים הביאה עמה גם השפעה מסוימת בפולחנים עממיים ובאמונה בכוחות על טבעיים ומאגיים.¹⁸ וכך, הירידה במעמדם של תלמידי החכמים ובהזדקקותו של הציבור לתורתם לא הפחיתו ואולי אף העצימו את פחדו, יראתו והערצתו של ההמון מכוחם המיסטי. האמונה בכוחם לברך ולקלל ולהעניק קמעוֹת וסגולות היתה המחסום האחרון בפני נטישה מוחלטת של ערכי הדת.¹⁹ ואולם תהליך זה, והירידה בתמיכה הכלכלית בתלמידי החכמים, הביאו לירידה של ממש במספר המקדישים עצמם ללימוד תורה, ושכבת תלמידי החכמים הצטמצמה מאוד. בימי מלחמת העולם הראשונה ירד מספרם עד לארבעה-עשר בלבד.²⁰

- 15 ראה למשל עדות הרב יצחק אבואלעפיא, פני יצחק, ב, ליוורנו תרמ"ז, עו ע"ב.
- 16 ראה למשל: אידלזון (לעיל, הערה 6), עמ' 97-98; אלמאליח (לעיל, הערה 3), עמ' 27-28; י' שמי, 'היהודים בדמשק', האחדות, ב, גיליון ז, ח' בכסליו תרע"א, עמ' 9-11; מ' בן הלל הכהן, מלחמת העמים, מהדורת ש' רובינשטיין, א, ירושלים תשמ"ה, עמ' 219; *Jewish Chronicle*, 9.9.1910, p. 12a; 15.9.1911, p. 12b. וראה גם בסיפוריו של הסופר י' בורלא, 'מרננת', 'המלכה' ו'אתנן', בספרו: מרננת, תל אביב [חש"ד].
- 17 אלמאליח (לעיל, הערה 3), עמ' 24, וראה בסיפוריו של בורלא, שם. על זלזול במצוות ראה: צ' זוהר, מסורת ותמורה, ירושלים תשנ"ג, עמ' 73-75. את היחס לקיום המצוות בדמשק היטיב לבטא יואל יוסף ריבלין, שכתב לאחר המלחמה כמנהל בית הספר העברי לבנות בעיר; ראה: חדשות הארץ, ט' בתשרי תר"פ, עמ' 6. וראה גם: הראל (להלן, הערה 60).
- 18 ראה: מ' שוקד, 'חיי הדת בעולמם של יוצאי המזרח', מחצית האומה, בעריכת ש' דשן, ירושלים תשמ"ז, עמ' 111. על תופעת האקולטורציה עמדו רבים מן המבקרים בדמשק. ראה למשל: י"י ריבלין, 'שמות עצם פרטיים כראי למצב היהודים במאה האחרונה בסוריה', הד המזרח, 29.12.1944, עמ' 6. עיין: נ' זור, 'החיים הפנימיים של יהודי סוריה בשלהי התקופה העת'מאנית', פעמים, 3 (1979), עמ' 74; זוהר (לעיל, הערה 17), עמ' 61-62; אלמאליח (לעיל, הערה 3), עמ' 25; י' שמי, 'היהודים בדמשק', האחדות, ב, גיליון ח, ט"ז בכסליו תרע"א, עמ' 14-15.
- 20 אצ"מ, J90/231, 'רשימת מע' ת"ח פה דמשק יע"א יצ"ו'. על הירידה במעמד תלמידי החכמים בדמשק ראה: זוהר (לעיל, הערה 17), עמ' 69-76.

תקוות רבות נתלו ברב יעקב דאנון, שנתמנה לחכם באשי בדמשק בידי הרב חיים נחום, ראש רבני האימפריה העות'מאנית, באלול תר"ע.²¹ רב זה, איש ירושלים, היה חייב למעשה את מינויו לחתנו אברהם אלמאליח,²² שליווה את הרב נחום במסעו בקהילות הלבנט בשנת 1910 וכפי הנראה המליץ על המינוי. כאשר החליט הרב דאנון לקבל עליו את המישרה באופן קבוע, פעל חתנו בקושטא אצל החכם באשי נחום להוציא את המינוי לפועל באופן רשמי – עם פירמאן, אות כבוד, בגדי שרד ומצנפת מן הסולטן. כאות תודה הבטיח הרב דאנון לחתנו שימנהו למזכיר הקהילה בדמשק.²³ ואולם, לא רק הכרת תודה היתה כאן אלא גם צעד פוליטי מחושב. הרב דאנון ידע כי המשימה לשקם את קהילת דמשק הינה כבדה בעבורו והבין כי לקהילה נחוץ איש צעיר, משכיל ומוכשר שיסייע בכך. את כל היתרונות הללו מצא בחתנו. צעדו הראשון של אברהם אלמאליח בקהילת דמשק, לצדו של חמיו, היה מלחמת חורמה בתופעת הזנות, שהתרכזו ברובע היהודי בעיר והעטתה חרפה על יושביו.²⁴ צעדים נוספים נועדו להכניס סדרים חדשים ותקנות מתאימות לקהילה. אלמאליח שלט בשפות רבות ובכלל זה בתורכית והיה למעשה המוציא והמביא בפני השלטונות והקונסולים הזרים. בפועל, הופקדו בידי כל המשימות הקשורות לארגונה המחודש של הקהילה ולייצוגה המעשי כלפי חוץ.²⁵ הרב דאנון עסק בשיקומה הדתי-הרוחני של הקהילה ובייצוגה הרשמי בלבד.

גולת הכותרת של פעולתו של אלמאליח היתה הנחת אבן הפינה לחינוך הציוני בדמשק. בשנת 1911 הסירה חברת אליאנס את חסותה מן התלמוד תורה בשל מחלוקת על רקע כספי עם הקהילה, ואלמאליח הפך את המוסד לבית ספר עברי לאומי. כמו כן הוא הקים גן ילדים ברוח עברית לאומית. אלמאליח נתמנה למנהל בית הספר, מורים עבריים הוכאו מארץ ישראל, ונראה היה שהקהילה מתחילה לעלות על דרך המלך.²⁶ ואולם, הצלחתו של אלמאליח היתה כפי הנראה לצנינים בעיני אחדים משועי הקהילה. הם לא ירדו לסוף דעתו כאשר העמיס על קופת הקהילה את הוצאות בית הספר הלאומי. זאת ועוד, אלמאליח קנה לעצמו

21 תחילה היה המינוי לניסיון, לשלושה חודשים, ואז פעל חיים נחום לאישור מינויו הקבוע של הרב דאנון בדמשק. עיין: ארכיון היסטורי עירית ירושלים, תיק ישוב ישן, 63, חיים משה לניאדו לרב רפאל אהרן בן שמעון, דמשק, כ"ד בשבט תרע"א; האור, י"ד באלול תר"ע, עמ' 2: *Jewish Chronicle*, 21.10.1910, p. 10a. על הרב חיים נחום ופעילותו ראה: E. Benbassa, *Haim Nahum, A Sephardic Chief Rabbi in Politics, 1892–1923*, Alabama 1995.

22 על אברהם אלמאליח, ראה: מ"ד גאון וי"ר מולכו (עורכים), מנחה לאברהם, ספר היובל לכבוד אברהם אלמאליח במלאת לו שבעים שנה, ירושלים תשי"ט, מבוא: ח"ו הירשברג (עורך), זכור לאברהם – לזכר אברהם אלמאליח, ירושלים תשל"ב, מבוא.

23 עיין: ארכיון היסטורי עירית ירושלים (לעיל, הערה 21), יעקב דאנון לאברהם אלמאליח, דמשק, כ"ח בכסליו תרע"א.

24 על הצעדים השונים שנקטו עיין: שם, שם; אלמאליח (לעיל, הערה 3), עמ' 28.

25 תיאור הראורגניזציה בקהילה ובמוסדותיה השונים, ראה: אלמאליח, שם, עמ' 37–45; שמי (לעיל, הערה 19), עמ' 13.

26 אלמאליח, שם, עמ' 35. תהליך זה העלה על סדר היום את הצורך בלימוד השפה העברית גם בבתי הספר של חברת אליאנס בעיר. ראה: Archives de Alliance Israélite Universelle, Syrie, Damas, XVI.E, 151b, Haimoff, Damas, 22.9.1913.

אויבים בקהילה לאחר שפרסם מעל דפי 'הפועל הצעיר' סקירה רחבה על קהילת דמשק, שבה פירט בהרחבה את בעיית הזנות בקהילה.²⁷ באוקטובר 1913 נתגלעו סכסוכים בינו לבין רבני העיר, משום שרצה להכניס תחת כנפי החינוך הלאומי גם את ה'חדרים' הקטנים, שהוסיפו לחנך את תלמידיהם במתכונת המסורתית, ללא כל סממן לאומי ומודרני. בסופו של דבר משכו לצדם מתנגדי אלמאליח גם את חמיו, החכם באשי יעקב דאנון, ובאוקטובר 1913, לאחר שלוש שנות פעילות עתירות מעש, נאלץ אלמאליח להתפטר מכל תפקידיו בקהילה. אלמאליח עזב את דמשק, וכך נותר הרב דאנון חסר כל יכולת ביצועית, ללא חתנו, שהיה הזרוע היזומת והמבצעת של התוכניות לקידומה של הקהילה.²⁸

צעד זה, של ספק התפטרות ספק הדחה, חיסל כל סיכוי לשיפור מצבה של הקהילה. מלאכת הארגון והחינוך שהקים אלמאליח דעכה לאטה. בפועל, הוסיפה מערכת החינוך לפעול בזכות ברוך פאס, יהודי אמיד שהיגר מרוסיה לדמשק ועשה חיל בעסקיו המשותפים עם ערביי-מוסלמי מקומי.²⁹ הוא פעל במיוחד בתחום החינוך: '...והוא... הולך ליפו לעורר השתדלות לפני ועד החנוך, מביא מורים צעירים המוכשרים להקריב קרבנות, מתחנן לפני נדיבים באירופה ובאמריקה לעזור לו... אם כי מקרב הספרדים, גם מבין העשירים פה, אין עוזר לו'.³⁰ ואולם, גם ברוך פאס לא היה יכול לפעול מעבר לתחום הצר והמצומצם של החינוך העברי בדמשק.³¹ וכך נכנסה הקהילה למלחמת העולם הראשונה כאשר בניה עניים ומוסדותיה מעורערים. אימי המלחמה ומוראותיה רק החריפו את מצבה של הקהילה.

ב. קהילה במלחמה

במהלך השנה הראשונה למלחמה ניחתו המכות על קהילת דמשק בזו אחר זו. צעירים רבים ובכללם בעלי משפחות גויסו לצבא ונעלמו, אחדים מנכבדי הקהילה נחשדו על ידי השלטונות התורכים והוגלו מן העיר, וקצתם מצאו את מותם בניכר.³² האמרת המחירים ויוקר המחיה פגעו בכל תושבי דמשק. עליות המחירים לא היו קשורות לפגעי טבע. מדיוחים מראשית

27 תגובתם הנזעמת של אחדים מבני הקהילה על פרסום זה, ראה: הפועל הצעיר, שנה ה', גיליונות 15-14, ט"ז באייר תרע"ב, עמ' 23-24.

28 Archives de Alliance Israélite Universelle, Syrie, Damas, XVI.E, 151b, Haimoff, Damas, 19.10.1913; XVIII.E, 182, Nahon, Damas, 15.12.1913. על גירסתו של אלמאליח לסיום תפקידו, ראה: ש' סחייק, 'פרקים בתולדות החינוך העברי במזרח התיכון הערבי, 1935-1900', שורשים במזרח, ב' (1989), עמ' 21-22.

29 ראה מודעת פרסום של אחד מעסקיו בהחרות, י"ז בטבת תרע"ו, דף השער.
30 בן הלל (לעיל, הערה 16), עמ' 219. פעילותו של ברוך פאס ראויה למחקר מיוחד. כאשר עזב את דמשק, באוגוסט 1919, הוציאה הסתדרות המורים בארץ ישראל חוברת הוקרה לפועלו בשדה החינוך: על העבודה התרבותית בדמשק - לשם מר ברוך פאס, ירושלים [תרע"ט].

31 מרדכי בן הלל הכהן תיארו גם באור שונה: 'מטפוסים של השתדלנים וגבאי בתי הכנסת שעיקר כוחם הוא בפה'. ראה: בן הלל, שם, עמ' 313.

32 ראה דיווחו של אליהו ששון: חדשות הארץ, כ"ט בתמוז תרע"ט, עמ' 3. על המצב בסוריה לאורך כל ימי המלחמה עיי': נאציף אבו זייד, תאריך' אלעצר אלדמיו, דמשק 1919. על אוירת האימה

שנת 1916 עולה, כי יש מזון רב בדמשק, אין מחסור בנפט והמלחמה עדיין רחוקה.³³ ובכל זאת האמירו המחירים, בשל רצונם של סוחרים דמשק להגדיל את רווחיהם.³⁴ פגעים נוספים כגון מחלות ומגיפות הפילו חללים רבים.³⁵ כתוצאה מכך הגרו למצרים או לביירות אלה מבני הקהילה שעדיין היתה בידם היכולת לעשות זאת.³⁶ כעשרה חודשים לאחר כניסתה של תורכיה למלחמה פנה החכם באשי יעקב דאנון לד"ר ארתור רופין, מראשי היישוב היהודי בארץ ישראל והממונה על חלוקת כספי הסיוע שהגיעו מארצות הברית, בבקשת עזרה וסיוע. הוא תיאר את מצבם הנואש של יהודי דמשק:

...מאות משפחות גוזעים ברעב ואין מרחם עליהם. עיר זו, שכולם נהנו מיגיעת כפיהם³⁷ כולם עתה בטלים. מהם שנלקחו לצבא ומהם שאין להם שום עבודה אחרי שעקר עבודת היהודים פה בדמשק היא חורשי נחושת או אורגים,³⁸ האלה מביאים את החומר לעבודתם מחוץ לארץ ומוכרים אותו מעובד שוב לחו"ל, כשרק הוכרזה המלחמה נסגרו תכף ומיד כל בתי החרושת ויותר מאלף עובדים כולם בעלי משפחה נהיו להולכי בטל.³⁹ וכמה מעציב היה לראות איך הרבה מהם שהם היו קודם התומכים בכולל⁴⁰ נצרכו לקבל תמיכה. אנו עשינו כל מה שביכולתנו לעזור לאלה האומללים אבל במשך זמן קצר נתרוקנה קופת הכולל. אבל בכל זאת לא אמרנו נואש, השתדלנו בכל מיני השתדלות כגון הלוואות, עריכה⁴¹ ועוד מיני אמצעים כאלה. אבל אין הקומץ משיביע את הארי, בפרט בעיר הזאת שרובם עניים.⁴²

וההוצאות להורג בתקופה זו עיין למשל: א' טאובר, אגודות חשאיות ותנועות מרד בסהר הפורה 1875–1920, ירושלים 1994, עמ' 105–109.

33 בן הלל (לעיל, הערה 16), עמ' 217. מצבה הכלכלי של דמשק לא הורע רוב שנות המלחמה והיא אף פותחה בשנים אלה פיתוח מואץ. ראה בזיכרונותיו של המהנדס גדליה וילבושביץ, שג'מאל פאשה הפקידו על פיתוחה של דמשק: 'זכרונות מימי המלחמה העולמית', העולם, 26.10.1939, עמ' 95–96; אמר, 14–16.5.1940; שם, 17–18.7.1941. וראה גם: ש' צ'יז'יק, ברוך בנתיבותיו, תל אביב תשכ"ו, עמ' 23–25; א' אלמאליח, 'על היהדות הסורית', העולם, כ"ז בכסליו תר"פ, עמ' 10; וכן: החרות, י"ג בשבט תרע"ז, עמ' 2.

34 החרות, י' בכסליו תרע"ז, עמ' 3; י"א בטבת תרע"ז, עמ' 2–3. מאז קיץ 1917 ועד מארס 1918 עלה מחיר החיטה פי שלושה. עיין: אצ"מ, A153/146/1, יל"ן לרופין, דמשק, 6.3.1918.

35 ראה למשל: החרות, י"ט בשבט תרע"ז, עמ' 2; פ' נאמן, 'בסוריה', הארץ, י' באלול תרפ"ז, עמ' 2; אלמאליח (לעיל, הערה 33), עמ' 10; אצ"מ, A153/146/11, יל"ן למיוחס, דמשק, ח' באייר תרע"ז.

36 Archives de Alliance Israélite Universelle, Syrie, Damas, XVII.E, 167a, Kahanoff, Damas, 11.2.1920

37 ראה: י' בריל, המגיד, 23, י"ג בכסלו תרכ"ז, עמ' 361–362; החבצלת, ט' בחשוון תרמ"ד, עמ' 19.

38 על עיסוקי היהודים ערב מלחמת העולם הראשונה, ראה: אלמאליח (לעיל, הערה 3), עמ' 21–22.

39 עיין גם: הנ"ל (לעיל, הערה 33), עמ' 9–10.

40 בקהילה. הרב דאנון הירושלמי משתמש פה במינוח ארצישראלי מובהק.

41 הטלת מס על פי שומה בין בני הקהילה.

42 אצ"מ, L2/111, הרב יעקב דאנון לד"ר ארתור רופין, י"ב מנחם אב תרע"ה. תיאורים נוספים של העוני בקהילה היהודית בזמן המלחמה ראה: אצ"מ, A153/146/1, יל"ן לטהון, דמשק, כ' בתמוז תרע"ז (מכתב זה נדפס אצל קלויזנר [לעיל, הערה 10], עמ' 95–100); יל"ן לרופין, דמשק, 15.1.1918. וראה גם: בן הלל (לעיל, הערה 16), עמ' 216.

ואולם קריאה זו נותרה ללא מענה. היישוב הארצישראלי היה נתון אף הוא במיצר ולא יכול היה לשים את לבו לקהלת דמשק ולפגעיה בשלב זה של המלחמה.

רבים מתלמידי מוסדות החינוך השונים בדמשק הפסיקו את לימודיהם, אם כדי לסייע בפרנסת המשפחה ואם בשל האנדרלמוסיה הכללית. הלכה והחמירה בעיית הילדים היתומים בעיר, ששוטטו ברחובות כחפשמם מוזן או מחסה.⁴³ מצבם של בתי הספר העבריים היה בכי רע, ובאמצע שנת 1916 הם עמדו בפני סכנה מוחשית של סגירה בשל פשיטת רגל. קריאות לסיוע שהפנה ברוך פאיס לראשי היישוב בארץ ישראל נענו בשלילה.⁴⁴ אחדים מן המורים הארצישראלים נתייאשו מן המצב ונטשו את דמשק.⁴⁵ מנהל בית הספר לבנים של חברת אליאנס גורש עם משפחתו מדמשק בשל נתינתו הצרפתית, בית הספר נסגר לזמן מה ומאות התלמידים בטלו מלימודים.⁴⁶

בעקבות פנייתה של מנהלת בית הספר לבנות של כ"ח, גב' חיימוף, אל הרב חיים נחום, החכם באשי בקושטא, התירו השלטונות התורכים את פעילותם של מוסדות החינוך של כ"ח בעיר. בית הספר לבנות עמד תדיר בפני סכנת סגירה, כי השלטונות רצו להשתמש במבנה כבית חולים או כבניין משרדים. לאחר כיבוש ירושלים, ב־11 בדצמבר 1917, ביקשו השלטונות להפוך את בית הספר למקום מחסה לכוחות הנסוגים, לפליטים ולמגורשים. ואולם מנהלת בית הספר הצליחה למנוע החרמה זו.⁴⁷ גב' חיימוף ניהלה בכל ימות המלחמה את המרפאה הקהילתית.⁴⁸ לא אחת, כאשר עמדו הרב דאנון וחברי הנהגת הקהילה חסרי אונים מול המציאות הקשה, היא נחלצה לעזרה ופתה לשלטונות בבקשות שונות.⁴⁹ ממכתביה ומדיווחיה לנשיא כ"ח בפריס עולה תמונה עגומה, של קהילה ללא הנהגה רצינית, שהאליטה דואגת לרווחתה שלה ולא לרווחת הקהילה. לדבריה, לא היתה לקהילה הנהגה שתציג אותה בפני השלטונות, תפעיל מערכת סיוע לנפגעי המלחמה ותקלוט את הגולים מארץ ישראל.⁵⁰ מנהל

43 אצ"מ, S2/493, איתן לד"ר טהון, דמשק, י"ז בתמוז תרע"ז.

44 אצ"מ, S2/777, פאיס לרופין, דמשק, ל' בשבט תרע"ז; פאיס לבצלאל יפה, דמשק, ל' בשבט תרע"ז.

45 אצ"מ, שם, ליברמן לוועד החינוך, יפ, י"ז בניסן תרע"ז; ועד החינוך לברוך פאיס, י"ח בתשרי תרע"ז.

46 Archives de Alliance Israélite Universelle, Syrie, Damas, XVIII.E, 182, Nahon, Alexandrie, 28.1.1915

47 *ibid.*, Syrie, Damas, XVI.E, 151b, Mme. Haimoff, Damas, 22.12.1914; 151b, R. Haimoff, Damas, 8.1.1920

48 מרפאה זו על ציודה נחרמה בשנת 1903 בידי אדוארד ד' שטרן, פילנטרופ יהודי מחברת 'אגודת אחים' מבריטניה, ועל ניהולה הופקדו מנהלי בית הספר של אליאנס. ראה: *Jewish Chronicle*, 2.1.1903, p. 24a; 24.4.1903, p. 15a

49 לאחר המלחמה, בעקבות סכסוכים שנתגלעו בינה לבין אחדים מנכבדי הקהילה, הציגה גב' חיימוף מכתב שקיבלה מן הרב יעקב דאנון ומנשיא הקהילה משה חיים טוטח, ובו נאמר: 'את כאשר, לא נעצרת בפני המכשולים הרבים שעמדו בפנינו, הגברים, כ כדי להתייצב בפני השלטונות ולהחזיק את המרפאה ובית הספר פתוחים'. המכתב מיום 31.3.1919, בערבית ובצרפתית, מצוי ב־ Archives de Alliance Israélite Universelle, Syrie, Damas, XVI.E, 151c

50 עיין למשל: Archives de Alliance Israélite Universelle, Syrie, Damas, XVI.E, 151c

בית הספר העברי, ישראל איתן, האשים אף הוא את הנהגת העדה באחריות למצבה. ואלה דבריו:

ועתה מילים אחדות על 'ועד' הקהילה... 'ועד' זה הוא חבורת אנשים שאינם דואגים ואינם מבינים איך לדאוג לטובת הצבור ואינם מסוגלים להקריב לו פרוטה ולא שעה מעסקיהם הפרטיים. לפיכך כל שניים או שלשה חדשים מתחלפים החברים שרובם ככולם אנשים פשוטים מאוד, 'עמי ארצות' שמעולם לא ביקרו ב"ס... בני בלי שם שבשנים האחרונות הצליחו ביושר או בלעדיהו לעשות מעט כסף.⁵¹

ככל שהתארכה המלחמה הלכה וקרבנה החזית לדמשק. השלטונות התורכים הפכו נוקשים יותר ויותר ביחסם לאוכלוסייה המקומית, ובכלל זה ליהודי דמשק, ובעיר נפוצו שמועות על צעדי גירוש שעומדים השלטונות לנקוט נגד צעירי העדה ונכבדיה.⁵² עד לראשית 1917 הוסיפה הקהילה לקבל סיוע כלשהו מהרב חיים נחום בקושטא ומקהילות יוצאי דמשק באמריקה, אבל בשנה זו פסק גם סיוע זה, כתוצאה ממעורבותה ההולכת וגוברת של ארצות הברית במלחמה.⁵³ מקצת האוכלוסייה בדמשק הגיעה עד כדי רעב ממש.⁵⁴ עם זאת, נאלצה הקהילה היהודית לערוך מגביות ולהרים תרומות למאמץ המלחמה התורכי, בכדי להוכיח את נאמנותה לשלטונות.⁵⁵

על רקע זה אירע המפגש בין גולי ארץ ישראל לקהילת דמשק. מקהילה זו ציפו הגולים לקבל סיוע של ממש.

ג. גלות, מפגש והתארגנות

היישוב היהודי בארץ ישראל במלחמת העולם הראשונה סבל מפגעי טבע ומגזירות בידי אדם, כגון מסים כבדים, הפקעת רכוש, גיוס צעירים רבים לשורות הצבא העות'מאני, חיפוש, חקירות ומעצרים. להתנכלויות הרבות מצד השלטון העות'מאני נוסף גם עונש הגירוש. בשלב

Mme. Haimoff, Damas, 6.4.1919. וראה שם, דו"ח מיום 27.6.1919, של מנהל בית הספר של כ"ח בירושלים מר לופו, שנשלח לעמוד על שורש הסכסוכים שנתגלעו בין הגב' חיימוף לראשי הקהילה. אמנם, מכתבים אלה נכתבו לאחר המלחמה ועסקו בסכסוכים הללו, ואולי יש הגזמה בדבריה על אזלת ידה של המנהיגות היהודית בדמשק בעת המלחמה, אך מקורות נוספים שיוזכרו להלן מחזקים את דבריה.

51 אצ"מ, S2/493, איתן לד"ר טהון, דמשק, י' באלול תרע"ו. וראה דבריו של דוד ילין על חולשת ההנהגה של קהילת דמשק בימי המלחמה, אצ"מ, S2/657, דו"ח על דבר נסיעתי לדמשק, ירושלים, אלול תרע"ט.

52 אצ"מ, A153/146/1, ילין לרופין, דמשק, 18.3.1918, 29.3.1918, 8.4.1918.

53 עיין: אצ"מ, שם, ילין לרופין, דמשק, 15.1.1918.

54 אצ"מ, שם, ילין לרופין, דמשק, 5.4.1918. על סוריה ועל חשיבותה במהלך מלחמת העולם הראשונה, ראה: י' שמעוני, מדינות ערב, תל אביב תשנ"ד, עמ' 92-102.

55 על תרומות של יהודי דמשק לאגודה להגנה לאומית, ראה: החרות, ח' באדר תרע"ו, עמ' 2. קבלת פנים פטריסטית שנערכה לג'מאל פשה ולאנוור פשה בהשתתפות הרב הראשי ותלמידים יהודים, ראה: החרות, כ"ז באדר תרע"ו, דף השער.

הראשון, שהחל בכ"ט בכסליו תרע"ה (17 בדצמבר 1914), גורשו מאות יהודים מתל-אביב-יפו, שהשלטונות העות'מאנים ראו בהם סכנה ביטחונית, כגון חסרי אזרחות עות'מאנית או כאלה שנחשדו בפעילות ציונית. למגורשים בכפייה אלה נוספו עוד מאות מהגרים מרצון, שביקשו להימלט מנגישות השלטון העות'מאני. עד לסופה של שנת 1915 עזבו את הארץ כשנים-עשר אלף גולים, בעיקר בעלי נתינות זרה, ורובם שמו פעמיהם לאלכסנדריה שבמצרים.⁵⁶ במשך כל שנות המלחמה הוסיפו השלטונות העות'מאנים להגלות 'אלמנטים מסוכנים', אם למצרים ואם לצפון האימפריה – לסוריה ולאנטוליה.

ככל שהלך וקרב הצבא הבריטי לתחומי ארץ ישראל גברו ההגליה והגירוש. פתיחת ההתקפה הבריטית מדרום במאוס 1917, השמועות על הסכמים סודיים שנועדו לחלק את סוריה וארץ ישראל בין בריטניה לצרפת (סייקס-פיקו), והידיעות על רשת ריגול יהודית ועל הקמתם של גדודים עבריים בחסות בריטית – כל אלה הביאו להחמרה ביחסם של התורכים ליישוב היהודי ולהגברת הגירושים. ב־28 במאוס 1917 החל גל גירוש גדול מיפו ומן המושבות. באוקטובר של אותה השנה הגיע לדמשק הגל הראשון של המגורשים מן הארץ.⁵⁷ בין הגולים לדמשק, שמספרם הגיע תוך מספר חודשים לכאלפיים איש, היו עריקים מן הצבא שנלכדו בתחומי המושבות, פועלים, שומרים ובעלי מלאכה. עליהם נוספו רבים שנחשדו כי נטלו חלק בפעילות הריגול של מחתרת ניל"י.⁵⁸ גל נוסף של מאות מגורשים הגיע לדמשק באמצע דצמבר. היו בו נכבדים ירושלמים רבים וכל הנתינים האמריקאים בירושלים, שהפכו לנתיני אויב עם כניסת ארצות הברית למלחמה.

הגירוש לדמשק היה לקראת סיומה של המלחמה, ועונש זה כבר הפך לתופעה מוכרת ולחלק מאימי המלחמה. שלא כגירוש הראשון, לא הביא הדבר לטראומה כללית, אבל למגורשים היה מעשה הגירוש בבחינת טראומה אישית. מגורשי דמשק יכלו להניח כי קצה המערכה קרב, בשל הזמן שחלף מאז פרוץ המלחמה ולאור הפעילות הצבאית האינטנסיבית

56 על סבלות היישוב היהודי בארץ ישראל בתקופת המלחמה ראה לאחרונה: נ' אפרתי, ממשבר לתקווה, ירושלים תשנ"א; מ' אליאב (עורך), במצור ובמצוק – ארץ ישראל במלחמת העולם הראשונה, ירושלים 1991, ושם ספרות. סיכום קצר ומקיף, ראה: מ' אליאב, ארץ ישראל וישובה במאה ה"ט 1777–1917, ירושלים 1978, בפרק האחרון, עמ' 437–457. על הגירוש וההתבססות של הגולים במצרים עיי' נ' גוברין, 'פגישתם של גולי ארץ ישראל עם מצרים והקהילה היהודית בה במלחמת העולם הראשונה', פעמים, 25 (תשמ"ו), עמ' 73–101; י' לנג, 'זיקת גולי ארץ ישראל באלכסנדריה אל היישוב היהודי בימי המלחמה', במצור ובמצוק, שם, עמ' 132–153; אפרתי, שם, עמ' 274–283.

57 נחום מנחם (יהודי סוריה ולבנון בין הלאומיות הערבית והתנועה הציונית [בין שתי מלחמות העולם]), חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה של האוניברסיטה העברית בירושלים, 1990, עמ' 83 מקדים את בואם של מגורשי ארץ ישראל לדמשק לשנת 1915. ודאי שהגיעו מגורשים בודדים או קבוצות קטנות של נתינים זרים לדמשק עוד קודם לאוקטובר 1917, אבל כקבוצה מוגדרת הגיעו הגולים החל ממעמד זה. וכבר לנג, שם, עמ' 153, קבע: 'בהסתוריוגרפיה הישובית נכרכו יחדיו הגירוש הקטן של "יום חמישי השחור" בכסליו תרע"ה עם הגירוש הגדול יותר מיפו ומן המושבות במאוס-אפריל 1917'.

58 על פרשה זו ראה למשל: י' יערי-פולסקין, ניל"י, תל אביב תשי"ח; א' ליבנה, י' נדבה וי' אפרתי, ניל"י – תולדותיה של העזה מדינית, ירושלים תשכ"א.

של בנות הברית, ובייחוד אנגליה וצרפת, בזירה המזרח תיכונית. ביושבם בדמשק שמעו הגולים על כיבוש ארץ ישראל ומושבותיה בידי הכוחות הבריטים, וידיעות אלה נטעו בלבם תקווה שקץ גלותם קרוב.⁵⁹

שלושה גורמים הכבידו על קליטתם של גולי ארץ ישראל בקהילת דמשק: (א) חסרונה של הרוח הלאומית המתחדשת בקהילה; (ב) רוב הגולים היו אשכנזים ולא יכלו להבין את תופעת ההסתערבות של יהודי דמשק, ואף התקשו ליטול חלק בתפילתם של בני הקהילה;⁶⁰ לכך נוספה גם התנכרותם של המקומיים לגולים האשכנזים;⁶¹ (ג) מצבה הכלכלי והחברתי הירוד של קהילת דמשק. זה הרקע להתבטאויות החריפות של הגולים על יהודי דמשק.

גולי אוקטובר 1917 לא היו הראשונים שהגיעו מארץ ישראל לדמשק בשנות המלחמה. בעיר שהו זה מספר שנים מורים מארץ ישראל, שלימדו במוסדות החינוך העבריים. אליהם הצטרפו רופאים יהודים שעבדו בצבא התורכי, וקצינים וחיילים יהודים מארץ ישראל שמילאו תפקידים זוטרים ולא קרביים. חיילים אלה, בעיקר בני זכרון יעקב, לא הרגישו בנוח בקרב היהודים המקומיים. הם התלוננו באוזני מרדכי בן הלל הכהן בינואר 1916, כי 'חסרה להם בדמשק סביבה עברית. אצל הספרדים אינם מוצאים את זו, והם מתאבקים בעפר רגלי המשפחות האשכנזיות האחדות הנמצאות בדמשק, ושמהם המסכנים מאד לקראת כל מלה עברית, ספר עברי, אורח עברי, אשר רוחו כרוחם והמבין לחפציהם ולתקוותיהם'.⁶²

דוד ילין, שגורש לדמשק בשבט תרע"ז וסייע עוד קודם גירושו לבנייתה של מערכת החינוך העברי בדמשק,⁶³ התאכזב מיחסם המתנכר של יהודי דמשק ובייחוד זה של מנהיגי הקהילה. כאשר ביקש לשכור דירה ברחוב היהודים, התברר לו כי יושבי הרובע לא רק שאינם מסייעים לו, אלא אף מבקשים ממנו מחירים מופקעים. לבסוף נאלץ לשכור דירה מחוץ לרובע.⁶⁴ גם גולים אחרים נפגעו מהתנהגות זו של יהודי דמשק, שביקשו להפיק רווחים

59 ראה למשל: מ' דיונוגוף, עם תל אביב בגולה, תל-אביב תרצ"א, עמ' 108-112. על טראומת הגירוש הראשון בתודעה הקולקטיבית הלאומית ראה: גוברין (לעיל, הערה 56), עמ' 73-76.

60 כבר בשנת 1915 הגיעו לדמשק גולים יהודים נתיני רומניה. 'יהודי דמשק וכן תושביה, ראו אז לראשונה בחייהם יהודים בעלי פאות ארוכות חבושי שטריימל. יהודים טובים אלה לא התפללו יחד עם יהודי סוריה'. גם בחלב לא התפללו הגולים האשכנזים עם הקהילה, ולרשותם הועמד 'מדרש נשיא'. ראה: י' שריזלי, 'הרפתקאות בדמשק', במערכה, ז, 3 [75] (תמוז תשכ"ז), עמ' 15. חריג מבחינה זו היה ר' אליעזר ריבלין. עליו ועל עבודתו הספרותית בדמשק אני מכין מחקר מפורט: קהילת דמשק ומנהגיה ביומני הגולה איש ירושלים ר' אליעזר ריבלין. לעת עתה עיין: ב' ריבלין, זכר אב, ירושלים תשנ"ב, עמ' 37-64. יומנו, שנכתב בדמשק, מצוי בידי בנו, ר' בנימין ריבלין.

61 דוגמה מאלפת לניכור זה רשם ר' אליעזר ריבלין ביומנו, שם, ביום ב, י"ח בניסן, חול המועד פסח תרע"ח. ערב קודם לכן השתוללה בדמשק רוח חזקה וירדו גשמים רבים. הגולים התפלאו על מזג האוויר בחודש ניסן: 'זאמת הוא שבני דמשק מתפלאים על הרוח החזק הזה ואומרים שנשתנו פה סדרי בראשית ורק "השיכנאז המהגרים" הביאו את הרוח סערה, או אולי אותות הזמן הוא'.

62 בן הלל (לעיל, הערה 16), עמ' 220.

63 ראה: אצ"מ, A153/146/3, תרומות שהעביר דוד ילין להנהלת בתי הספר הלאומיים בדמשק בראשית שנת תרע"ה.

64 אצ"מ, A153/146/1, ילין לטהון, דמשק, כ"ה באדר תרע"ז.

ממזוקתם של הגולים וגבו מהם תשלום גבוה בעבור כל שירות. כך תיאר את הדברים ר' אליעזר ריבלין: 'ואמנם הדמשקאים היהודים הם משחתי המדות ביהודי יש בהם ממדות סדום ושונאים את הגר ולוחצים ודוחקים אותו אם כי הרבה יתר הרויחו הם מהגרים ממה שיש להגרים מהם'.⁶⁵ כאשר החל הגירוש מיפו ומן המושבות פעל ילין בקרב יהודי דמשק לאסוף כספים למען המגורשים. אכזבתו היתה גדולה:

אין עשירים עוד... חוץ מאחדים יוצאים מן הכלל אשר צרת הצבור איננה מגעת אל לבם ואינם רגילים לתת וכשהם נותנים יתנו במדה זעומה מאוד וכאלו כפאם השד. זאת ראינו גם בקיבוץ בעד מגורשי יפו שלמרות כל הרעם והברקים נתן ה'גבור' של העדה, מר לנידו,⁶⁶ בעדו ובעד ביתו 5 לירות.⁶⁷

יהודי דמשק גילו אדישות גם לגורלם של היהודים הארצישראלים הרבים שהושלכו לבתי הכלא בדמשק. דיווחים וזיכרונות של האסירים כמעט שאינם מזכירים מעורבות של הקהילה בחייהם או התעניינות כלשהי בגורלם.⁶⁸ יצחק ציגלר (ליבני), שהוגלה לדמשק בחשד ריגול בראשית תרע"ח, כתב על מאסרו עם חבריו בכלא חאן איל באשה:

בימים הראשונים לשבתנו בג'מע סבלנו גם רעב לא מעט. גואלים ועוזרים מקרב אחינו בדמשק טרם קמו לנו. אם עלה בידינו להציץ מבעד השבכות ולהכיר לפעמים בין העוברים ושבים פני יהודי, אז נודע לנו כי יראת החשד, חשד 'מרגל' מרחקת בני אדם מאתנו. אל אלוהים! הככה כבד מאסרנו באמת? הככה טרפים פסולים הננו עד שגם אחינו בני ישראל יעזבונו ופה תהיה קבורתנו?⁶⁹

ראשי המהגרים נאלצו להסב את תשומת לב ועד הקהילה והחכם באשי לאסירים היהודים הנמקים בבתי הכלא, בכדי שסייעו להם לבל יגועו ברעב.⁷⁰ איטל, אשתו של דוד ילין,

65 ריבלין, יומן (לעיל, הערה 60), יום ב, י"ח בניסן תרע"ח. ועיין בדבריו ממוצאי יום הכיפורים תרע"ט, על כספים שגבו ממנו מוכתר שכונת היהודים והחכם באשי בעבור אישור כלשהו לשלטונות.

66 הוא חיים משה לניאדו, חתנו של הרב יצחק אבואלעפאי, שעמד בראש ועד הקהילה שנים רבות. בשנים הסמוכות למלחמת העולם שימש כאחד משני נשיאי הקהילה יחד עם חיים אפנדי טוטח. עם זאת, כאשר החל ועד ההגירה לסייע גם לעניי דמשק, הועברו הכספים באמצעות חיים משה לניאדו. עיין: אצ"מ, J90/218, בלומנפלד לדיזינגוף, דמשק, 9.3.1918: J90/216, פרוטוקול ישיבת ועד ההגירה מיום 16.2.1918. על הימנעותם של בני דמשק מלתרום ולסייע למגורשים לפני בואם לדמשק, ראה: אלמאליח (לעיל, הערה 33), עמ' 10.

67 אצ"מ, A153/146/6, ילין להופיין, דמשק, י"ז בתשרי תרע"ח.

68 ראה למשל: י' קנטרוביץ, 'ממאסר למאסר', רשומות, סדרה חדשה, 4 (תש"ז), עמ' 66–89.

69 י' ציגלר (לבני), במאסר ובגולה, יפו תרע"ט, עמ' 56. בעמ' 64 הוא מעיד על בנות יהודיות מתנדבות, אבל לא ברור אם הכוונה לבנות דמשק דווקא או למתנדבות מבין הגולות.

70 אצ"מ, J90/218, בלומנפלד ולוין לחכם באשי יעקב דאנון ולחברי ועד העדה, דמשק, י"ב בניסן תרע"ח. עם זאת, החכם באשי, או לפחות נציג מטעמו, ביקרו אצל עצורי ניל"י קודם הוצאתם להורג בתלייה. עיין: א' טאובר (מהדיר), עזיז בך, מודיעין וריגול, תל אביב תשנ"ב, עמ' 110, הערה 20.

מתלוננת אף היא על השכבה החברתית והכלכלית הגבוהה של יהודי דמשק, המתנכרת גם לעניים המקומיים:

ע"נ וב"מ (=עזרת נשים ובית מחסה)⁷¹ אין פה ועל אנשי דמשק אין מה לכתוב ואי אפשר לי להתרגל לכל מנהגיהם וחיייהם. צדקה, ולפעול בעד אחיהם זה לא רשום בתקנות שלהם. לצחק קלפים, לחיות חיים עליזים מבושמים בבשמים, זה הם יודעים וחיים הלאה. ומי יודע עד כמה דורות עוד יעברו לחיים כאלה. חפצתי לפעול פה, לעבוד לטובת האנושיות, אבל אין עם מי להתחיל. מטיפה אני לפעמים מוסר לאחדים אבל כטיפות מים בים הגדול נופלים הדברים בעדה הזאת, אשר כבר התבוללו בין חצי מליון איש... עוד לא התקרבותי פה להמשפחות העשירות כי די לי השמועות מרחוק אודות האנשים האלה אך אם יש לי מה לקוות זה רק מהאשכנזים האחדים הנותנים לפעמים נדבות.⁷²

למצב מורכב זה נוספו גם עימותים על רקע עדתי. מאבק חריף מאוד התחולל ביום טוב השני של ראשון של פסח. ביום זה לא נהגו האשכנזים הגולים מנהג יום טוב שני של גלויות, אלא התפללו תפילה של חול המועד במניינם המיוחד, בחדר שבתלמוד תורה המקומי.⁷³ החכם באשי יעקב דאנון התנגד לכך ושלח את שמשו להוציא החוצה את האשכנזים באמצע התפילה ולסגור בפניהם את בית הכנסת.⁷⁴ אירועים כגון אלה חיזקו בעיני הגולים, בעיקר האשכנזים, את התדמית השלילית של יהודי דמשק. אפילו אלה מבין הגולים שניסו לשופטם לכף זכות לא יכלו שלא לבטא, ולו בסתר, את כעסם על היחס המתנכר. כך הם דבריו של ר' אליעזר ריבלין:

ואמת הוא מה שאמרו וכתבו על בני דמשק היהודים ומה שמוסיפים לקיים זו המהגרים האשכנזים שבני דמשק רעים הם, דומים ברעותם להערבים ואולי את הטוב לא קבלו מהם. וגם אני שחברי המהגרים מחזיקים אותי לחובב דמשק וישובה... מודה מה שלמדתי ולומד יותר ויותר כל יום מן הנסיונות שיהודי שם (=דמשק) הם רעים וחטאים מאד ומדותיהם להגרים ולאביזניהם כעורים מאד, יכפר ה' בעדם ובעדי ובעד הרושם דבה זו על קהלה גדולה שבישראל.⁷⁵

71 איטל ילין פעלה בשני המוסדות הללו, שיסדה אמה בירושלים. ראה: א' ילין, לצאצאי – זכרונות, ירושלים תשל"ט, עמ' 91–93.

72 אצ"מ, A153/146/14, איטל ילין לאלטר סטרלצר, דמשק, תרע"ז. ראה גם ביקורתו של ילין על ההנהגה, אצ"מ, A153/146/1 (לעיל, הערה 42).

73 גם בדמשק שמרו הקבוצות הירושלמיות השונות על ייחודן. בראש השנה תרע"ט התקיימו שלושה מניינים של אשכנזים גולים: פרושים, חסידים ומשכילים. עיין: ריבלין, יומן (לעיל, הערה 60), ג' בתשרי תרע"ט.

74 ריבלין, יומן, שם, יום ב, י"ח בניסן תרע"ח. אמנם, ריבלין מסביר פעולה קיצונית זו של החכם באשי בהסתתרו בידי אחד מן הגולים האשכנזים, אבל אין בכך כדי להמעיט בערך האירוע ובהשפעתו על היחסים שבין הגולים המקומיים.

75 ריבלין, שם, יום א, י"ב בסיון תרע"ח. על שנאתו של אברהם בן אליעזר רוקת, זקן הגולים האמריקאים, לדמשק ולאנשיה, ראה: שם, יום ה, י"א בחשוון תרע"ט.

את אחת ההתבטאויות הקשות על יחסם של יהודי דמשק לגולים כתב א' אלמאליח. אדם זה הקדיש שלוש שנים מחייו לקידומה של הקהילה ונאלץ לשוב לדמשק באזיקים כ'פראר' – עריק מן הצבא התורכי. בבית הכלא חלה במחלה קשה והגיע עד שערי מוות, ורק בשל השתדלותה של אשתו אופשרה העברתו לבית חולים ושם ניצלו חייו. תקופה זו היתה הקשה ביותר בחייו.⁷⁶ אולי זהו הרקע לדבריו הקשים בגנות יהודי דמשק:

בשעה שמאות בעלי בתים הובאו דמשקה ומאות צעירים מבני עמנו נאשמו באשמות רגול ע"י ממשלת הטורק, והשלו לתוך בתי הכלא... בשעה כזו ישבו להם אחינו הדמשקאים שלווים ושנאים ולבם לא כאב לצרת אחיהם ואצבע קטנה לא נקפו לטובתם – חוץ משלושה...⁷⁷ ואיש לא התענין לדעת כי מאה צעירים מבוני הישוב הולכים וכלים ברעב וחסר כל תחת יד מענים נבזים, ואף פרוטה לא הושטה, ואף מלה של נחומים לא הובעה, ולא עוד אלא שגם אחדים מראשי העדה שרצו להתענין במצב האסירים הונאו על ידיהם בתואנה, כי התערבות בזמנים כאלה תוכל רק להמיט אסון על העדה השאננה השוקטת.⁷⁸

הגולים לדמשק גורשו מן הארץ כאמור לאחר כמה שנות מלחמה, וביישוב כבר פעלו מספר מערכות סיוע. הבולטת שבהן היתה 'ועד ההגירה', שהוקם ב-29 במאס, סמוך להודעתו של ג'מאל פשה לנכבדי היישוב על פקודת הגירוש. לאחר פרסום הפקודה הקימו באי כוח המוסדות את ועד ההגירה, כדי להקל עד כמה שניתן על המגורשים ולארגן את יציאתם. ועד זה הורכב מחברי ועד הסיוע האמריקאי, ועד העיר יפו ונציג המשרד הארצישראלי של ההסתדרות הציונית. הוועד ארגן את מבצע הפינוי ואת קליטת המגורשים במושבות הגליל. כן עסק הוועד בגיוס מקורות כספיים לסיוע למגורשים.

חודשיים לאחר הקמת ועד ההגירה חל שינוי במעמדו. ג'מאל פשה, שליטה של ארץ ישראל וסוריה, הורה למאיר דיזנגוף, ראש הוועד, לכונן ועד רשמי שיסייע למגורשים. כך הפך הוועד מגוף וולונטרי לגוף רשמי, הפועל בחסות השלטונות התורכיים, ויושב ראש הוועד היה כפוף ישירות לג'מאל פשה.

הגירוש לדמשק היה מעין הגירה פנימית, בתוך שטחי האימפריה העות'מאנית שטרם נכבשו בידי הבריטים. הגולים לא החליפו אפוא שלטון ולמעשה הוסיפו לקיים מגע הדוק עם השלטון העות'מאני ובפרט עם שר הימיה ומפקד הארמיה הרביעית ג'מאל פשה. ואכן, הם הוסיפו לחיות בחשש מפני צעדים נוספים שיינקטו נגדם, כגון הגליה לאנטוליה, עונשי מאסר או תלייה. ככל שנסוגו הכוחות העות'מאנים צפונה הלכה וגברה חשיבותה של דמשק כמרכז שלטוני, הואיל ובה ישבה מפקדתו של ג'מאל פשה.

76 י"י ריבלין, 'קיום לדמותו של אברהם אלמאליח', מחברת, אלול תשכ"ז, עמ' 4. על פי עדות אחרת, נגזר על אלמאליח בדמשק דין מוות, אך בהשתדלות חותנו הרב דאנון ואישים רמי מעלה מקושטא בוטל פסק הדין בטרם פורסם. עיין: א' אלישר, 'ברכת אברהם', מחברת, שם, עמ' 6.

77 מן המקורות שלפנינו לא נודע מי הם השלושה, ואולי הם הרב יעקב דאנון, משה אליהו טוטח וברוך פא"ס.

78 אלמאליח (לעיל, הערה 33), עמ' 10.

התקדמות הצבא הבריטי וכיבוש דרום הארץ ניתקו את היישוב היהודי בצפון הארץ ממקורות הסיוע שלו בירושלים ובפתח-תקווה. עקב כך ריכוז ועד ההגירה את כל הפעילות היהודית בצפון ארץ ישראל והפך לוועד כלל יישובי, שטיפל בכל התושבים היהודים שבצפון הארץ. בשלהי 1917, עם התפשטות הקרבות למרכז הארץ, עבר הוועד לדמשק, ובעיר זו התרכזו למעשה פעילותה של הנהגת היישוב.⁷⁹ בראשו עמד מאיר דיזנגוף, ובין חבריו היו יהודה גרוזובסקי (גור), דוד ילין, ד"ר אלברט טיכו והמהנדס גדליה וילבושביץ. כך החל ועד ההגירה להתעניין גם בצורכי הקהילה המקומית שבקירבה יושב, אף שלא היתה קהילה ארץ ישראלית.

וכך, בהתארגנותם במקום מושבם החדש לא היו גולי דמשק תלויים בקהילה המקומית, אלא הוסיפו לנהל את ענייניהם בעצמם, באמצעות אותם הגופים שניהלו את היישוב כולו קודם לכן.⁸⁰ מעיון בפרוטוקולים, בפנקסי ההתכתבות של ועד ההגירה ובמכתבים רבים אחרים עולה, שאין כמעט התכתבות עם ועד הקהילה המקומית, והדבר מעיד שלא היה קשר הדוק ושוטף בין שני הגופים.⁸¹ ראשי הגולים, שהיו בעלי קשרים פוליטיים ענפים עוד קודם לגירוש, לא חשבו שראשי קהילת דמשק יכולים לסייע להם במשאם ומתנם עם השלטונות. כאשר ביקש ד"ר טהון מדוד ילין להיפגש עם ג'מאל פשה בעניין בתי הספר העבריים בירושלים ושחרור מוריהם, הודיע ילין כי ילך לפגישה לבדו, ללא ליווי של אישיות יהודית מקומית:

כשאתדל להתראות, אעשה זאת אנכי בעצמי ולבדי, בלי עזרת אחרים, כי פה אינני מוצא כלל מי שאפשר לסמוך עליו ושיהיה מתאים לתפקיד כזה. היהודי היחיד, שהוא מזמינו (=את ג'מאל פשה) לעתים קרובות אל ביתו הוא מר לנידו שעוד טרם הכרתי. ובנוגע לו ידוע בכל העיר, כי לפני שבועות אחדים בהיות הגדול בביתו, ביקשהו בנוגע לבנו שהוא מאלה ששילמו הכופר, והוא ענה: אם הנך חפץ כי אבוא אל ביתך, אל תבוא בבקשות.⁸²

גם על יכולת עמידתו של החכם באשי יעקב דאגון בפני השלטונות לא סמך דוד ילין.⁸³ כאשר

79 על ייסוד הוועדים השונים ביישוב במהלך המלחמה, דוגמת 'הוועד להקלת המשבר', 'ועד המכולת' ו'ועד ההגירה', עיין: דיזנגוף (לעיל, הערה 59), עמ' 45 ואילך. על ועד ההגירה ראה בהרחבה: אפרתי (לעיל, הערה 56), עמ' 284–336. על פעילותו הבלתי נלאית של מאיר דיזנגוף למען הגולים הוא זכה לכינוי 'ריש גלותא'. ראה למשל: א' אלמאליח, 'ריש גלותא', דואר היום, שנה יג, גיליון קנא, י"ט בניסן תרצ"א, עמ' יט.

80 ראה: י' יערי-פולסקין, מ' דיזנגוף, תל-אביב תרפ"ו, עמ' 93–94.

81 פרוטוקולים של ישיבות ועד ההגירה משמנות החודשים הראשונים של שנת 1918, ראה: אצ"מ, J90/216. רשימת המכתבים שנשלחו אל ועד ההגירה באותה תקופה, עיין: אצ"מ, J90/221. לא ניתן לתלות את העדר ההתכתבות בטענה שהדברים סודרו בעל פה. ההתכתבות המעטה הקיימת מעידה שהחלטות לא נתקבלו בעל פה, ובנוסף לכך, כמעט כל פעולה של ועד ההגירה תועדה בכתב.

82 אצ"מ, S2/777, ילין לד"ר טהון, דמשק, י"ב באדר תרע"ז. מכתב זה נדפס אצל קלויזנר (לעיל, הערה 10), עמ' 80. הגדול – כינוי של ג'מאל פשה בפי בני היישוב היהודי בארץ ישראל. הכופר הנזכר שולם כדי להיפטר מחובת השירות הצבאי.

83 אצ"מ, A153/146/1, ילין לטהון, דמשק, כ"ה באדר תרע"ז. מכתב זה פורסם אצל קלויזנר, שם, עמ' 82–84. גישה זו אימצה לימים ההנהגה הציונית. היו מי שמתחו ביקורת על כך. ראה: ריבלין (לעיל,

נפוצו בעיר שמועות על גירושם של גולים רבים בצוותא עם נכבדים יהודים מקומיים צפונה לאנטוליה, נחפו הרב דאנון להתייצב בראש משלחת מקומית בפני ג'מאל פשה והוואלי המקומי. כל שהשיגו היה אישור לשלוח מברק בעניינם לשר המלחמה ולחכם באשי חיים נחום בקושטא. השג זה לא שיפר את תדמיתם בעיני הגולים.⁸⁴

ואכן, לא היה פרט אחד בחיי הגולים שבו סמכו על סיועה של הקהילה המקומית. שני הגופים הללו פעלו בנפרד זה לצד זה. כל ענייני הכספים של המהגרים נהלו בצורה אוטונומית לחלוטין בידי ועד ההגירה, ללא כל מעורבות של העדה המקומית. הוועד הזה פעל בדמשק וגם ביישובים היהודיים בגליל ובשומרון. במסגרת סמכויותיו הוא גם עסק בפעילות החינוכית בבתי הספר, וסייע לגולים, למי שזוכו בבתי הדין הצבאיים, לאסירים ולמשוחררים מבתי הכלא התורכים, לפועלים בארץ ישראל ולעניי צפת וטבריה.⁸⁵ אפילו באפיית המצות לפסח טיפלה ועדה מיוחדת של ועד ההגירה, בלא עזרה של יהודי דמשק.⁸⁶ הוועד השתתף גם במימון אחזקת מקווה הטהרה של הקהילה.⁸⁷

ועד ההגירה היה אפוא מאורגן היטב ובעל אמצעי סיוע שונים, ואין פלא שעניי דמשק ביקשו להיסמך על שולחנו ולא להישען עוד על המוסדות הפילנטרופיים המדולדלים של קהילתם בלבד. אם ננקוט בטרמינולוגיה של המחקרים על 'גלות מצרים', הרי שקהילת דמשק לא נמנתה עם ה'נותנים' אלא דווקא עם ה'מקבלים'.⁸⁸

ד. פעילות הגולים בקהילה

פעילותם של הגולים בקהילת דמשק נחלקת לשלושה תחומים עיקריים: פילנטרופיה, חינוך וארגון הקהילה.

עוניי של יהודי דמשק היה ידוע לאנשי ארץ ישראל ולפרנסי היישוב עוד קודם המלחמה. דוד ילין, ואחר כך ועד ההגירה, התרשמו קשות מן העוני הנורא בשנות המלחמה והאיצו בגורמי הסיוע השונים להקציב כספים גם ליהודי דמשק, היות שמצבו הכלכלי של ועד

הערה 76, עמ' 4; מנחם (לעיל, הערה 57), עמ' 192-197, 240. וראה גם: י' הראל, 'קידמה גדולה: ועד הצירים וקהילת דמשק, פעמים, 67 (תשנ"ו), בדפוס.

84 אצ"מ, A153/146/1, ילין לרופין, דמשק, 18.3.1918. בנוסף לצעד זה הכריז דאנון על תפילות מיוחדות לביטול רוע הגזירה. ראה: ריבלין, יומן (לעיל, הערה 60), יום א, כ"ז באדר תרע"ח.

85 פירוט של התארגנות הוועד ושל בעלי התפקידים השונים בו, ראה: אצ"מ, Z3/1680, דיזינגוף לרופין, דמשק, 18.12.1917; L2/545, לשכת ההסתדרות הציונית בקפנהאגן לד"ר טהון, קפנהאגן, 12.3.1918. ראה בהרחבה: אפרתי (לעיל, הערה 56), עמ' 336-337.

86 אצ"מ, J90/216, פרוטוקול ישיבת ועד ההגירה מיום 25.1.1918. בשנה זו היה גם מצבם של מורי בית הספר של כ"ח כבי רע לקראת חג הפסח. פנייתה של הגב' חיימוף, מנהלת בית הספר, לוועד הקהילה שיסייע לסגל מורי בית הספר לא זכתה לתגובה. ראה: Archives de Alliance Israélite Universelle, Syrie, Damas, XVI.E, 151c, Mme. Haimoff, Damas, 6.4.1919.

87 אצ"מ, L2/645, דו"ח של המשרד המרכזי להגירה בדמשק על הוצאותיו בתקופה שבין 1.10.1917 ל-31.1.1918.

88 ראה: גוברין (לעיל, הערה 56), עמ' 84; לנג (לעיל, הערה 56), עמ' 148.

ההגירה לא היה מן המשוברים.⁸⁹ ואכן, משהחלו כספי הסיוע לעניי ארץ ישראל לעבור תחת ידיו של אליעזר הופיין, ממלא מקום מנהל בנק אנגלו פלשתינה (אפ"ק), פנה זה לדוד ילין בשאלה, אם גם עניי דמשק זקוקים לסיוע. לדבריו: 'העוני בין חלק לא קטן מיהודי דמשק היה תמיד דבר ידוע ומענין היה לדעת קצת יותר פרטים, איך השפיעה המלחמה על מצבם'.⁹⁰ בעקבות תשובתו של ילין הבטיח הופיין להשיג סכומי כסף בעבור הקהילה.⁹¹ בקשות עזרה נשלחו גם לרב הראשי בקושטא, לאגודת 'צדקה' בברלין, לקהילה היהודית הספרדית בווינה ולקהילות בפרנקפורט ובברלין.⁹² הוקמה ועדה מיוחדת לחלוקת כספי הסיוע ובה היו חברים שמעון לוין, סגנו של דיזינגוף והממונה על הכספים בוועד ההגירה, דוד ילין וד"ר אברהם טיכו. מצד הקהילה היה חבר בוועדה חיים משה לניאדו.⁹³ בפועל, הגיעו כספי הסיוע מד"ר רופין בקושטא ישירות לידי של לניאדו.⁹⁴ לקראת חג הפסח תרע"ח, בעקבות חוסר שביעות רצון בקרב בני הקהילה מאופן השימוש בכספי הסיוע, נתבקש רופין להעביר את הכסף לוועד ההגירה.⁹⁵ בכך באה לידי ביטוי מובהק אוזלת ידה של הקהילה, שלא הצליחה להתאחד ונזקקה למעורבותו של ועד הגולים. ואכן, עניי העיר, ובכלל זה תלמידי החכמים, העדיפו לפנות לוועד ההגירה ולא לוועד העיר.⁹⁶ הצרכים המרובים והפניות הרבות הביאו את ועד ההגירה לפנות שוב לארתור רופין, בכדי שיקים קרן מיוחדת לסיוע לעניי דמשק.

עניים אלה זכו לא רק לסיוע כספי ישיר. בסיועו של הרב יונתן הורוביץ, בא כוח חברת הפקידים והאמרכלים מאמסטרדם בירושלים, הוקם בית תבשיל מיוחד בעבור הגולים, ששימש גם את עניי דמשק. משראה ועד ההגירה כי מוסד זה משמש גם אנשים שאינם נזקקים, הוחלט על מיון הנכנסים והקצאת מקומות מיוחדים ליתומים מקומיים, על פי רשימה מטעם ועד העדה.⁹⁷ ועד ההגירה אף סייע באחזקתה של המרפאה הקהילתית ובמימון רכישת התרופות שנועדו לחולים עניים.⁹⁸

בסכמו את הפעילות הפילנתרופית המקומית של ועד ההגירה מאז החל לפעול בדמשק, מונה ראש הוועד את הפעולות הבאות:

עזרה לעניי העיר ולעוברים ושבים שאי אפשר להשיב את פניהם... כבודו יודע כי פתחנו פה

- 89 על המציאות הכספית הקשה ועל המתחים סביב הסיוע לעניי צפת וטבריה, ראה: אפרתי (לעיל, הערה 56), עמ' 327–330.
- 90 אצ"מ, A153/146/6, הופיין לילין, ירושלים, 31.8.1917.
- 91 דיווחיו של ילין: אצ"מ, שם, ילין להופיין, דמשק, י"ז בתשרי תרע"ח. תשובת הופיין – שם, ירושלים, 16.10.1917. וראה: שם, A153/146/1, ילין לרופין, דמשק, 15.1.1918.
- 92 אצ"מ, J90/231, טיוטת מכתב, ללא שם השולח וללא תאריך, המופנה לנמענים הנזכרים.
- 93 אצ"מ, J90/216, פרוטוקול דיוני ועד ההגירה, 16.2.1918.
- 94 אצ"מ, J90/218, בלומנפלד לדיזינגוף, דמשק, 9.3.1918.
- 95 אצ"מ, A153/146/1, ילין לרופין, דמשק, 29.3.1918.
- 96 ראה אצ"מ, J90/231, רשימה של תלמידי חכמים בדמשק. לפניות של עניי דמשק ראה: שם, נוהא קצב ללוין, דמשק, כ"ז באייר תרע"ח: J90/216, פרוטוקול דיוני ועד ההגירה, 15.5.1918.
- 97 אצ"מ, J90/216, פרוטוקול ישיבת ועד ההגירה, 25.5.1918.
- 98 אצ"מ, J90/233, גב' חיימוף לדיזינגוף, נשיא ועד הסיוע, דמשק, 13.12.1918.

פוליקליניק (=מרפאה) לחולים עניים ונותנים גם רפואות חנם. מלבד זה סידרנו מרפא עניים בכל ביה"ס פה. לחולים נותנים גם חלב וכדומה עפ"י פקודת הרופא.⁹⁹

הגולים ארגנו פעילות חינוכית-תרבותית ענפה לציבור המקומי, ולאחר זמן גם לציבור הגולים. פעילות זו, בחלקה הגדול נחשונית, הפיחה חיים חדשים גם ביוזמות קודמות – אף הן ביוזמת אישים ארצישראלים – שפעילותן דעכה ואף גוועה במהלך שנות המלחמה. בט"ז בסיוון תרע"ח, עוד לפני הגעת הקבוצות הגדולות של המגורשים לדמשק, יסדו מורי בית הספר העברי במקום את ועד 'עבריה', בראשות אביעזר, בנו של דוד ילין, שגלה לדמשק בעקבות אביו. מטרת הוועד היתה הפצת השפה העברית והרעיון הלאומי בקרב שכבות רחבות בציבור הדמשקאי, באמצעות שיעורי ערב והקמת ספרייה. יוזמה זו נשאה פרי רק משהחלו צעירים וצעירות מקומיים, 'שרעיון הלאומי והחבה לשפתנו הספיקו כבר להכות שרשים בהם', לסייע בארגונם של שיעורי ערב לבנות.¹⁰⁰ חלק הארי של התלמידות בא מן הבתים היותר אמידים בקהילה. ההשתתפות בשיעורים הפכה לעניין יוקרתי-מעמדי והדרישה ללימוד השפה העברית הלכה וגברה. תוך שבועיים נוסדו חמש קבוצות של מתחילות ושתי קבוצות גדולות של תלמידים בעלי ידע מוקדם בעברית – אחת לבני דמשק ואחרת לבני המהגרים.¹⁰¹ בשתי הקבוצות למדו תנ"ך, תולדות ישראל, ספר האגדה, ספרות עברית, קריאה רהוטה, דקדוק עברי, גיאוגרפיה של ארץ ישראל, טבע, חשבון והיסטוריה כללית. במקביל נתבקש הציבור לתרום כסף וספרים לספרייה, אבל למעט אשה דמשקאית אחת, היו כל תורמי הספרים מבין הגולים.¹⁰² בספרייה העברית, שנפתחה בכ"ה באב תרע"ח, היו כמאה ושלושים ספרים. עשרים ושלושה מנויי הספרייה נמנו ברובם עם הגולים.¹⁰³

ועד 'עבריה' גם יום הרצאות לציבור הרחב בנושאים מגוונים. רוב הנוכחים בהרצאות היו

99 אצ"מ, J90/218, דיונוגוף לרופין, דמשק, 9.2.1918.

100 אצ"מ, A153/146/3, דו"ח פעולות של ועד 'עבריה' מט"ז בסיון עד ט"ז באלול [תרע"ח]. על הראשונים מבני דמשק שנרתמו לפעילות זו, ראה: י' לבני, 'חרות בתוך עבדות', ספר היובל של הסתדרות המורים (תרס"ג-תרפ"ח), בעריכת ד' קמחי, ירושלים תרפ"ט, עמ' 183. כאן המקום לציין, שהצעירות פעלו בדמשק כמו הצעירים ואולי אף עלו עליהם. התופעה די מתמיהה, לאור הסתגרותן של הצעירות היהודיות בקהילות אחרות. דומה שהתרוקנותה של דמשק מצעיריה השאירה לנשים כר נרחב של פעילות עצמאית, לחיוב ולשלילה. כבר בשנת תרע"א קבע יצחק שמי: 'האשה הדמשקית עומדת כמעט ברשות עצמה. חדל האב להשיאה בעל כרחו, חדל הבעל להביט עליה כעל קנינו הפרטי ולהתעמר בה כרצונו, מכיון שהיא יכולה להתפרנס מעבודתה. חושש הוא פן תעזבהו אם לא ימצא חן בעיניה ומשתדל לשפר את הנהגתו. האשה הדמשקית לוקחת חלק חשוב במשק הבית, היא תופרת, אורגת וטווה, הפרוטה מצויה בכיסה, והיא עוזרת לבעלה וחשה את עצמה כגבר לכל דבר'. ראה: שמי (לעיל, הערה 16), עמ' 8.

101 רק לאחר שנסגרה קבוצת הגולים, בשל חשש שהגולים בעלי הנתינות האמריקאית יוגלו מדמשק, הצטרפו אחדים מן הגולים לקבוצה הדמשקאית.

102 אצ"מ, A153/146/3 (לעיל, הערה 100): שם, שם, ילין לד"ר קריגר, דמשק, י"ב בתשרי תרע"ט.

103 שם.

מבין הגולים, אך נכחו גם דמשקאים ששלטו היטב בשפה העברית.¹⁰⁴ הוועד אף ארגן ערבים חגיגיים לציון אירועים חשובים, כמו אזכרה לתיאודור הרצל.

פעילות זו של ועד 'עבריה' הזרימה דם חדש באגודה ציונית קטנה – 'התחיה' – שנוסדה בדמשק בדצמבר 1913.¹⁰⁵ אגודה זו נועדה להפיץ את הרעיון הלאומי והשפה העברית בין יהודי דמשק ולעודד יחסי הבנה בינם לבין שאר התושבים. במסגרת זו ארגנה האגודה, בשנים שבהן עדיין לא נרדפה בידי השלטונות, שיעורי ערב, הרצאות, הקראות, אסיפות פומביות, נשפים וטיולים. עם פרוץ המלחמה, בהשפעת העיתונות המקומית האנטי-ציונית, נחשדו חברי 'התחיה' שהם סוכנים ציונים בדמשק. בעקבות הלשנה של אחד מבני הקהילה נאסרו ארבעה מראשי האגודה כ'פושעים מדיניים', וראשי הקהילה התכחשו להם ולמעשיהם בשל כך. הצעירים שוחררו לאחר חצי שנה, בהשתדלותו של ברוך פאיס, אך פעילות האגודה נפסקה.¹⁰⁶ בואם של הגולים עודד את צעירי האגודה לחדש את פעילותם. למעשה, בהכירו בפוטנציאל הטמון באגודת 'התחיה', שילב ועד 'עבריה' את חברי האגודה בפעולותיו, גם כדי לחדור לשכבות עמוקות יותר בציבור הדמשקאי. ואמנם, לאחר עזיבתם של הגולים את דמשק וחזרתם לארץ ישראל, ראו חברי 'התחיה' את עצמם כממשיכיו של ועד 'עבריה' ודרשו מוועד החינוך להעביר לרשותם את הספרייה.¹⁰⁷

ועד 'עבריה' בדמשק עודד את הקמתה של אגודת 'חובבי הבמה העברית', כאמצעי להפצת השפה העברית. האגודה הציגה בעברית את המחזה 'הרפגון' של מולייר וההכנסות נתרמו להרחבת הספרייה. וכך סיכמו ראשי ועד 'עבריה' את שלושת החודשים הראשונים לעבודתם:

104 ריבלין, יומן (לעיל, הערה 60), יום א, י"ב באב תרע"ח, מספר על הרצאתו של ד"ר ש' שילר על 'אחד העם' ועל השתתפות הקהל בה (על שילר ראה להלן, הערה 117). על ניצול ההרצאות לשם קירוב אנשי דמשק וצעירי הגולים לתנועת העבודה, ראה: לבני (לעיל, הערה 100), עמ' 183.

105 עיין: החרות, ל' בכסליו תרע"ח, עמ' 2-3; חדשות הארץ, כ"ט בתמוז תרע"ט, עמ' 3-4; Archives de l'Alliance Israélite Universelle, Syrie, Damas, 151c, Loupo, Damas, 27.6.1919. להבדיל בין אגודה זו לבין אגודה בעלת שם זהה בערבית – 'אלנהצה'. האחרונה נוסדה בידי צעירים יהודים משכילים בשלהי שנת תר"ע, בעקבות מהפיכת התורכים הצעירים. כוונתיה של אגודה זו לא הובררו דיין, ולדעתי היא נועדה לשלב התעוררות לאומית יהודית ועות'מאנית גם יחד. צעירי האגודה נחשדו בציונות ונרדפו אף בידי ראשי הקהילה. ראה: האור, י"ד באלול תר"ע, עמ' 2; *Jewish Chronicle*, 17.2.1911, p. 10a. עם זאת, רוב הכותבים נמשכו אחרי אברהם אלמאליח, שייחס לאגודה זו מגמה מסתערבת נטולה כל זיקה לאומית-יהודית, והדברים צריכים ליבון. עיין: אלמאליח (לעיל, הערה 3), עמ' 43; ח' כהן, היהודים בארצות המזרח התיכון בימינו, תל אביב תשל"ג, עמ' 48; י"מ לנדאו ונ' מעוז, 'יהודים ולא יהודים במצרים ובסוריה במאה התשע עשרה', פעמים, 9 (תשמ"א), עמ' 12. כאמור, אין זהות בין אגודה זו לאגודת 'התחיה' הציונית מסוף 1913. עם זאת, אין זה מן הנמנע שבאגודה החדשה היו גם חברים מן הקבוצה הראשונה. ראה: אצ"מ, S2/493, דו"ח ליברמן, דמשק, כ"א בכסליו תרע"ז.

106 התכחשות הקהילה לצעירים מובנת, על רקע הנתינים הרבים שהוצאו להורג בתלייה בסוריה בתקופת המלחמה, בשל חשד של חוסר נאמנות. ראה למשל: סאטע אלחצרי, 'שהוא אלערובה פי אלהרב אלעאלמיה אלאלא בדיאר אלשאם', אלערבי, 30 (1961), עמ' 20-26. הדעה מאת ג'מאל פשה על ההוצאות להורג ונסיבותיהן הביא טאובר (לעיל, הערה 32), עמ' 105-109.

107 אצ"מ, A153/146/3, קמל ארזי לדוד ילין, דמשק, ללא תאריך.

אבל בכל זאת מאמצת אותנו התקוה שנוכל לאט לאט להגשים את רעיונו העיקרי לקרב את אחינו, הקרובים, הרחוקים משפתנו העברית ולרעיון התחיה שהתחיל לעשות גדולות בקרב אחינו אשר בכל ארצות התבל.¹⁰⁸

מקצת הבנות שנטלו חלק בפעילות ועד 'עבריה' היו חברות באגודה עברית קודמת בשם 'התקווה', שהקים המחנך הירושלמי ישראל איתן,¹⁰⁹ מנהל מוסדות החינוך העבריים בעיר, כחודשיים לפני בואם של הגולים מארץ ישראל. בנות אלה ביקשו להשתלם בלימודים עבריים ולהפיץ את העברית בקהילה. לאגודה התקבלו אך ורק בנות שכבר ידעו לקרוא, לכתוב ולדבר עברית. עיקר פעולתה של קבוצה זו היתה בהקראה של יצירות ספרותיות עבריות. לפני מלחמת העולם הראשונה פעל בדמשק מועדון של תנועת 'מכבי'. היו בו נערים ונערות מן השכבות העממיות בקהילה, וגם הם ביקשו להרחיב את לימוד העברית.¹¹⁰ למעשה, כל הפעולות הבלתי פורמליות של הגולים הפכו את השפה העברית לאופנתית, והיא החלה למלא את התפקיד שמילאה בעבר השפה הצרפתית.¹¹¹

ואולם, הפעילות החינוכית של הגולים גם נגעה למסגרות החינוך הפורמלי בקהילה. עוד לפני המלחמה פעל בדמשק כאמור בית ספר עברי, שהיה קשור עם ועד החינוך הארצישראלי. עם בואו של דוד ילין לדמשק הוא נתמנה לראש ועד החינוך של הגולים והחל להעמיק את מעורבותו של הוועד בפעילות בתי הספר של הקהילה.¹¹² סמוך לבואו קיבל ילין כתב מינוי מהנהגת היישוב לבדוק את מצב בתי הספר העבריים ושלח דין וחשבון מפורט המתאר את עליבותם.¹¹³

מוסדות החינוך של הקהילה אורגנו מחדש על פי הנחייתו של ילין ובפיקוחו. ועד ההגירה פנה באופן רשמי לוועד החינוך וזה נטל תחת חסותו המלאה את בתי הספר בדמשק והתחייב לטפל בהם כפי שטיפל בבתי הספר בארץ ישראל.¹¹⁴ הכוונה היתה להכניס את כל תלמידי התורה של הקהילה למתכונת לימודים מודרנית-ציונית-לאומית. מיטב כוחות ההוראה מירושלים נמנו עתה עם סגל המורים של בתי הספר העבריים בדמשק. עוד בראשית תרע"ז, עם סגירתה של הגימנסיה בירושלים, מונה אחד מטובי מוריה, ישראל איתן, למנהל בית הספר בדמשק. ועד החינוך, שיוזם את המינורי, ראה באיתן אדם אשר יוכל למלא את התפקיד

108 אצ"מ, A153/146/3 (לעיל, הערה 100).

109 על נסיבות הגעתו לדמשק ראה להלן.

110 אצ"מ, S2/493, ישראל איתן לד"ר טהון, דמשק, י' באלול תרע"ז; שם, דו"ח ליברמן, כ"א בכסליו תרע"ז.

111 שם, שם.

112 סיכום של הפעילות החינוכית בדמשק עד למלחמת העולם הראשונה, ראה: סחייק (לעיל, הערה 28), עמ' 21-22, 22-25.

113 אצ"מ, A153/146/1, ילין לטהון, דמשק, כ"ב בסיון תרע"ז, י"ח בתמוז תרע"ז, כ' בתמוז תרע"ז. המכתב האחרון, שהוא למעשה הדו"ח המפורט על מצבם של בתי הספר, פורסם אצל קלוזנר (לעיל, הערה 10), עמ' 95-100.

114 אצ"מ, J90/216, פרוטוקול דיוני ועד ההגירה, 6.2.1918, J90/230, 24.4.1918, שילר לוועד ההגירה, דמשק, ג' בסיון תרע"ח.

החשוב בהנחת אבן היסוד לחנוך עברי כללי בדמשק.¹¹⁵ מינוי זה נעשה על דעתו ובאישורו של דוד ילין עוד בהיותו בירושלים, ונתן דחיפה של ממש לפעילות בתי הספר. פעילות זו גברה עם בואו של ילין לדמשק.¹¹⁶ הוקם צוות לדון בשאלת בתי הספר, ובו היו גם יהודה גרזובסקי וד"ר אריה פייגנבאום.¹¹⁷ האחרון, בצוותא עם ד"ר אברהם טיכו, ששהה באותה העת בדמשק כקצין רפואת עיניים ראשי של הצבא האוסטרי, עסקו בפתרון הבעיות הסניטריות בבתי הספר.¹¹⁸ לסגל המורים הוכנסו אישים כגון אביעזר ילין, יוסף יואל ריבלין, אברהם אלמאליח, ד"ר שלמה שילר מן הגימנסיה העברית וברוך עוזיאל.¹¹⁹ את משכורותיהם של מורים אלה ושל יתר הצוות שילמו ועד החינוך וועד ההגירה.¹²⁰ כמו כן בוצעו סקרים סטטיסטיים על הצרכים החינוכיים ועל הרכב התלמידים – בני המקום ובני המהגרים.¹²¹

מעורבות זו נגעה לא רק לתכנים החינוכיים. בפעם הראשונה הוקמו ועדות והוקצו כספים מתקציב ועד החינוך הגולה לטובת שיפוצים בבתי הספר, רכישת ריהוט וציוד חדשים והעלאת משכורות המורים.¹²² בתעמולה לקראת פתיחתם המחודשת של בתי הספר העבריים נטלו חברי 'התחיה' חלק פעיל ביותר. בחג הסוכות תרע"ט הם ארגנו מסיבה בהשתתפות נכבדי העדה. הם הציגו מחזה בעברית ואחריו מחזה בעל תוכן עברי אך בשפה הערבית. כמו כן נישאו נאומים בשבח בתי הספר והשפה העברית.¹²³

הפעילות המדעית-הספרותית של הגולים היתה ענפה אף היא. אנשי הרוח שבין הגולים ניצלו את השהייה בדמשק כדי לבדוק את האוצרות הספרותיים וההיסטוריים המצויים בדמשק. בין השאר בוצע רישום של אלפי הספרים שנמצאו בבתי המדרש השונים ובספריות הפרטיות של יהודי דמשק, נרכשו כתבי יד וספרים עתיקים, ונבדקו ותועדו כל ספרי התורה בבתי הכנסת במקום.¹²⁴ לפעולה ספרותית זו היתה השפעה גם על יהודי דמשק, מכיוון שנדרש

- 115 אצ"מ, S2/777, ועד החינוך לדוד ילין, כ"ב בתמוז תרע"ו.
- 116 על מינוי איתן ראה: החרות, כ"ה בתשרי תרע"ז, עמ' 4. הנחיות לעבודתו בדמשק ראה: אצ"מ, S2/493, ועד החינוך לישראל איתן, ירושלים, י"ח בתשרי תרע"ז.
- 117 תיאור מפורט בגוף ראשון על יציאתו לגלות של ד"ר פייגנבאום, ראה: אצ"מ, L2/545, מצורף למכתבו של טהון לוילשנסקי, ירושלים, ה' בסיון תרע"ח. על ש' שילר ראה: ד' תדהר, אנציקלופדיה לחלוצי הישוב ובוגיו, ד, תל אביב 1950, עמ' 1950–1952. על יהודה גרזובסקי עיי': שם, א, תל אביב 1947, עמ' 244–246; על ד"ר אריה פייגנבאום ראה: שם, עמ' 89–90.
- 118 אצ"מ, A153/146/1, ילין לרופין, דמשק, 15.1.1918. על ד"ר אברהם טיכו ראה: תדהר, שם, ב, תל אביב 1947, עמ' 956–957.
- 119 על פרופ' יואל יוסף ריבלין ראה: תדהר, שם, ג, תל אביב 1949, עמ' 1498–1499; על ברוך עוזיאל ראה: מ"ד גאון, יהודי המזרח בארץ ישראל, ב, ירושלים תרצ"ח, עמ' 501–502.
- 120 אצ"מ, J90/231, משכורות הפרסונל של בתי הספר העבריים בדמשק; J90/230, פרסונל בתי הספר והגן העבריים בדמשק, 14.4.1918.
- 121 ראה למשל: אצ"מ, J90/234, שילר לוועד ההגירה, דמשק, י"ט באייר תרע"ח.
- 122 אצ"מ, A153/146/1, ילין לרופין, דמשק, 6.3.1918, 29.3.1918, J90/216, פרוטוקול דיוני ועד ההגירה, 22.5.1918, 24.4.1918. ההוצאות על שיפוצ מוסדות החינוך עוררו ביקורת בקרב הגולים, שקצבאותיהם היו דלות בלאו הכי. עיי': ריבלין, יומן (לעיל, הערה 60), יום א, ד' בניסן תרע"ח.
- 123 אצ"מ, A153/146/3, ילין לארזי, דמשק, י"ב בתשרי תרע"ט; ארזי לילין, דמשק, ללא תאריך.
- 124 להלן מקצת החומר שנכתב בעקבות השהות בדמשק: ד' ילין, 'עשרים שירים משירי "שארית ישראל"

לשם כך שיתוף פעולה עם בני הקהילה והדבר עורר את סקרנותם לגבי מורשתם הספרותית-ההיסטורית המקומית.

דוד ילין הבין, כי ללא יצירת תשתית בריאה של הנהגה ציבורית מקומית, אשר תוכל להפעיל את המערכות הקהילתיות השונות בצורה עצמאית, לא תושרש הפעילות הציבורית-הלאומית בדמשק. על כן פעל לשידוד מערכות גם בהנהגת הקהילה. באוקטובר 1918 אורגנו ביוזמתו בחירות דמוקרטיות בהשתתפות כל בני העדה, כדי לבחור ועד כללי של חמישים איש. מתוך גוף זה נבחר ועד של תשעה אנשים, שהחל לקומם את מוסדות הקהילה שחדלו מלפעול במהלך המלחמה. למעשה, נעשה ניסיון לארגן את התשתית הקהילתית במתכונת של היישוב החדש בארץ ישראל. מערכות גביית המסים וניהול כספי הקהילה שופרו ושוכללו, והוקמו מחדש חברות הצדקה והחסד דוגמת 'הכנסת אורחים', 'עוזר דלים' ו'רודפי צדק'.¹²⁵ במסגרת ארגונה המחודש של הקהילה נדרש ועד מיוחד מבין הגולים לתווך ולפשר בין הרב הראשי דאנון לבין חברי ועד הקהילה סביב שאלת משכורתו וסמכותו של הרב.¹²⁶ הגולים ידעו כי הם עתידים לעזוב בקרוב את דמשק ונרתמו למאמץ של הרגע האחרון בכדי לסייע לקהילה לעלות על דרך המלך. באוגוסט 1918, עם שובו של ועד ההגירה לחיפה, החליטו הגולים שעדיין נשארו בדמשק לייסד סניף מקומי של ועד ההגירה שימשיך את העבודה במקום. אף ועד זה ראה עצמו אחראי לסיוע לקהילה המקומית בצד הסיוע לגולים. עקב החשש שמוסדות היישוב לא יטפלו עוד בקהילה המקומית, עם שובו של ועד ההגירה לארץ ישראל, פנה הוועד המקומי לוועד ההגירה המרכזי בחיפה בתזכיר 'בנוגע לסדור העבודה החברתית שצריכה להיעשות בדמשק', ודרש להקציב סכום מיוחד לבתי הספר בקהילה.¹²⁷ במכתבו לאביו, ערב חזרתו לארץ ישראל, כותב דוד ילין: 'עובדים הננו עתה במרץ בדבר סידור עניני הקהילה פה ובכל אופן נניח היסוד לזה לפני עזבנו את המקום'.¹²⁸ הגולים הקימו גופים ומוסדות שסייעו להשרשת הרעיון הציבורי בקהילה. מלבד הפעילות

לר' ישראל נג'ארה, מחקרים לזכרון ר' עמרם קאהוט ז"ל, ניו יורק תרצ"ו, עמ' נט-פח; ריבלין (לעיל, הערה 6), עמ' 77-119; י"י ריבלין, 'פזמונים אחדים מרבי יעקב ענתיבי', מזרח ומערב, ג, ט (אדר א-אדר ב תרפ"ט), עמ' 191-193; J.J. Rivlin, 'Die Elisa-Synagoge im Dshobar', *Armeezeitung Jildirim*, 28.9.1918; א' ילין, 'על הכתרים בדמשק, מזרח ומערב, א, א (אב-אלול תרע"ט), עמ' 19-26; ב (תשרי-כסליו תר"פ), עמ' 117-127. על חיפוש ספרים עתיקים בתקופת המלחמה גם בחלב ראה: אצ"מ, A153/146/14, אלטר ליון לילין, חלב, 11.9.1918. התכתבות ענפה של דוד ילין עם אישים שונים על כתבי יד עתיקים בדמשק שיש לרוכשם בעבור הספרייה הלאומית בירושלים, ראה: אצ"מ, A153/146/1. על רישום הספרים בבתי המדרש, ראה: הראל (לעיל, הערה 60). בשולי הדברים נעיר, כי דוד ילין הציע לג'מאל פשה להקים ספרייה אוריינטלית גדולה בדמשק, בפיקוחו. התוכנית לא יצאה בסופו של דבר אל הפועל. תזכירו הנרחב של ילין לג'מאל פשה בעניין זה ראה: אצ"מ, A153/146/4, דמשק, מאי 1917. על הראורגניזציה המקיפה בקהילה ראה: אצ"מ, S2/657, דוד ילין, דו"ח על דבר נסיעתי לדמשק, ירושלים, אלול תרע"ט.

125 אצ"מ, A153/146/6, ילין לרב דאנון ולחברי ועד הקהילה, דמשק, כ"א בתשרי תרע"ט.

126 אצ"מ, J90/216, פרוטוקול דיוני הוועד המקומי בדמשק, 20.8.1918.

127 אצ"מ, A153/146/10, דוד ילין ליהושע ילין, דמשק, כ"ו בתשרי תרע"ט.

החינוכית והתמיכה הכלכלית, הוקמה גם אגודה בשם 'קדימה', של צעירים בני שמונה-עשרה ומעלה. חברי 'קדימה' היו ברובם התלמידים והתלמידות הבוגרים של בתי הספר של כ"ח, והדבר מעיד כאלף עדים על המהפך שחל בתודעה הלאומית בקרב הצעירים המשכילים בדמשק. כנס היסוד של האגודה התקיים בח' בחשוון תרע"ט, מספר ימים לפני כניסת האנגלים לעיר. באסיפה זו נאמו דוד ילין בעברית ואברהם אלמאליח בערבית.¹²⁹ באותו ערב נוסדה גם חברת 'שקל', לאיסוף השקל הציוני.¹³⁰ חברת 'שבת אחים', שמטרתה היתה להוציא את הקהילה מניווניה, קיבלה אף היא סיוע מן הציונים.¹³¹

התמיכה של קהילת דמשק בציונות באה לידי ביטוי בפעולתו של ועד הקהילה להקמת ועדה בראשות ברוך פאיס, בשם: 'סניף ועד העיר לשכלול בתי ספר חדשים וענייני הציוניות'.¹³² ההתלהבות מבתי הספר העבריים היתה כה גדולה, עד שבתי הספר של כ"ח החלו מתרוקנים מתלמידיהם וגברה הדרישה ללימוד עברית גם בבתי הספר של חברה זו.¹³³ נערים בני שבע-עשרה החלו לגלות עניין בלימודים בבית הספר החקלאי מקוה ישראל, ואחרים ביקשו להתקבל לסמינר למורים בירושלים.¹³⁴

עזיבתם של הגולים צוינה בטקס רב רושם. מספר ימים לאחר כניסתן של היחידות האוסטרליות לדמשק (1 באוקטובר 1918) קיבלו הגולים מברק ברכה מנחום סוקולוב בשם ההסתדרות הציונית. במברק זה הם נתבקשו למסור את ברכתו ליהודי קהילת דמשק, לרגל שחרור עירם מעול התורכים, ואת תקוותו לשיתוף פעולה בעתיד לשם בניית הבית הלאומי בארץ ישראל.¹³⁵ מברק זה נוצל להרחבת התעמולה הציונית בקרב בני הקהילה. וכך מתאר זאת דוד ילין בזיכרונותיו: 'זה היה מאורע בחיינו החדשים ואחרי אסיפות ומועצות החלטנו לקרא ביום השבת אסיפת עם בבית הכנסת הגדול ולקרוא שם בפני הקהל את הטלגרמה החשובה בצרוף נאומים לזהים וכך עשינו'.¹³⁶ פעולה זו גם הביאה ליצירת קשר בלתי אמצעי

129 ריבלין, יומן (לעיל, הערה 60), יום א, ז' בחשוון תרע"ט; חדשות הארץ, כ"ט בתמוז תרע"ט, עמ' 4. ראה גם זיכרונותיו של דוד ילין, 'אתחלתא דגאולה', הארץ, כ"ז בסיון תרפ"ח.

130 Archives de Alliance Israélite Universelle, Syrie, Damas, 151c, Mme. Haimoff, Damas, 12.1.1919; Loupo, 27.6.1919; ריבלין, יומן, שם, יום א, ז' בחשוון תרע"ט.

131 חברה זו נוסדה כנראה בשנת 1908, והיא חברת האם שניהלה את חברת 'עוזר דלים'. בשנת תרע"ח היו בה שבעים ושמונה חברים, רובם בעלי בתים אמידים. הקרן של חברה זו היתה גדולה, והיא בנתה בעצם ימי המלחמה והרעב ארון קודש מפואר, שעלה מאה לירות זהב, בבית הכנסת שלה. עיין: ריבלין, יומן, שם, מוצש"ק, אור ליום כ"ה באלול תרע"ח. עוד על 'שבת אחים' ראה: אצ"מ, S2/657, דוד ילין, דו"ח על דבר נסיעתי לדמשק, ירושלים, אלול תרע"ט.

132 על העבודה (לעיל, הערה 30), עמ' 9.

133 Archives de Alliance Israélite Universelle, Syrie, Damas, 151c, Mme. Haimoff, Damas, 7.5.1919, 8.7.1919.

134 אצ"מ, A153/146/14, דוד לוזיה ואחרים לדוד ילין, דמשק, אוקטובר 1918; A153/146/10, דוד ילין לאיטל ילין, ירושלים, י"א בכסליו תרע"ט.

135 המברק מצוי באצ"מ, A153/146/7.

136 הארץ, כ"ז בסיון תרפ"ח, עמ' 14.

ראשון בין קהילת דמשק להנהלה הציונית העולמית – מברק תודה וברכה ששלח הרב הראשי יעקב דאגון לנחום סוקולוב.¹³⁷

כל הפעולות הללו נעשו בידי הגולים כדי לחזק את הרוח הלאומית שהחלה מנשבת בקרב אנשי דמשק.¹³⁸ למעשה, לאחר המלחמה פעלה הקהילה היהודית תחת השפעתם המכרעת של המוסדות הציוניים.¹³⁹

ה. סיכום

עונש הגירוש שהטילו השלטונות התורכים על יהודים מארץ ישראל נבע בעיקר מן החשש שגורמים מקומיים ישתפו פעולה עם צבאות האויב. מכיוון שהחשודים העיקריים היו חברי התנועה הציונית ביישוב, שהואשמו בלאומיות, בבדלנות ובאהדה למעצמות הזרות, הרי שגירושם נועד הן לסכל פעולות ריגול וסיוע לאויב והן לערער את הזהות הציונית הרעיונית ואת המסגרת הקבוצתית של המגורשים.¹⁴⁰ ואולם הדבר לא עלה בידי התורכים. רבים מן הגולים היו מראשי היישוב ושמרו על המסגרות הארגוניות של הסיוע ועל קשר עם היישוב הנותר בארץ ישראל, וכך הם שימרו את זהותם הייחודית.

דפוסי ארגון והנהגה אלה גרמו לכך שהאוכלוסייה המהגרת השפיעה על האוכלוסייה הקולטת, ולא להפך. הגולים הצליחו לשמור על המסגרות הארגוניות והרעיוניות ומסגרות אלה שמרו עליהם. הם לא נזקקו למוסדות הקהילתיים המקומיים, רובם היו בני עדה שונה ושמרו על מסגרת חברתית נפרדת, וכך נמנעה תלות של הגולים בקהילה המקומית. זאת ועוד, המהגרים חשו בעליונותם התרבותית על יהודי דמשק ובצורך לקרב את הקהילה לרעיון הציוני. הם שיתפו בפעילויותיהם התרבותיות גם צעירים מקומיים, שביקשו להתקרב לנוער העברי, אשר נשא עמו בשורה חדשה. הגולים יזמו פעילות תרבותית-ציונית מיוחדת לבני הקהילה המקומית וביקשו לארגן את מערכות החינוך בדמשק לפי הדגם של ארץ ישראל. פעולות אלה, כפי שהעיד אברהם אלמאליח, 'הפיחו רוח חיים בעצמות היבשות בדמשק'.¹⁴¹ לעומת זאת הקהילה המקומית, שבחרה בתחילה להתנכר לגולים, החלה אט אט להיפתח להשפעתם הרעיונית והכלכלית. למעשה, אנשי דמשק חשו בהתמוטטותו של הסדר הישן ושל הממסד הקהילתי הפנימי, וחיפשו דרך חדשה שתספק להם זהות ודפוסי ארגון במציאות החדשה. הדרך הציונית נראתה זמינה ומושכת במיוחד, הן בשל קירבתה של הקהילה לארץ ישראל, הן בשל הצלחתה בפועל. זאת ועוד, הוועדים של הגולים, שהיו בעלי יכולת כלכלית

137 אצ"מ, A153/146/7, דאגון לסוקולוב, 9.10.1918.

138 Archives de Alliance Israélite Universelle, Syrie, Damas, I.G., 2, Kahanoff, Damas, 2.2.1923.

139 *ibid.*, Syrie, Damas, 151c, Loupo, Damas, 27.6.1919. על היחסים בין קהילת דמשק למוסדות הציוניים סמוך לתום המלחמה, ראה: הראל (לעיל, הערה 83).

140 על יחסו של הממשל העות'מאני ליהודים בארץ ישראל, ועל יחסו של ג'מאל פשה ליישוב, ראה: אפרתי (לעיל, הערה 56), עמ' 34–43.

141 אלמאליח (לעיל, הערה 33), עמ' 10.

מסוימת, קירבו אליהם את הזקוקים לסיוע מקרב הקהילה המקומית. ומבחינה תרבותית, רבים מן הנוער היהודי ומן המבוגרים בקהילה נחשפו עתה ביתר שאת לרעיון הציוני, בשל השלמת התמורה הציונית במוסדות החינוך בדמשק, וביקשו לחקות את הדגם הארצישראלי ואת דרך פעילותו. את המורים העבריים, בראשות יהודה בורלא ויוסף יואל ריבלין, מנהלי בתי הספר העבריים בדמשק, שנשלחו לדמשק לאחר המלחמה, כינה דוד ילין 'גדוד עברי חדש'.¹⁴² אגודת 'קדימה' הוסיפה לפעול באינטנסיביות בעניינים לאומיים וציוניים. התקוות שתלו הגולים ושלחי ארץ ישראל במועדון צעירים זה היו רבות: 'על ידי המוסד הזה אנו מקוים לפעול בעתיד קרוב גם על עצם הנהגת הקהילה, והוא שעתידי לברוא לבתי הספר העבריים שלנו את הסביבה הדרושה שאותה שאפנו ליצור מראשית בואנו לדמשק'.

גם סיועו הכלכלי של ועד הצירים לקהילת דמשק תרם להגברת הקשר האידיאולוגי אל המוסדות הציוניים.¹⁴³ המאורעות המדיניים, כגון הצהרת בלפור, תבוסתה של תורכיה במלחמה, הדיונים סביב שאלת השלטון בסוריה ובארץ ישראל,¹⁴⁴ מינוי הרברט סמואל לנציב הבריטי בארץ¹⁴⁵ – כל אלה הביאו לתמיכתה של קהילת דמשק, גם אם לטווח קצר, בתנועה הציונית. לשיאם הגיעו הדברים עם התייצבותם של ראשי קהילת דמשק בפני ועדת החקירה הבינלאומית, ועדת קינג-קריין, שנשלחה לבדוק את מצבן של ארץ ישראל וסוריה לאחר מלחמת העולם הראשונה.¹⁴⁶ למרות האיומים שנשמעו בחברה הערבית הסובבת, לא נרתעו ראשי הקהילה מלתמוך בפומבי בדרישות הציוניות על ארץ ישראל.¹⁴⁷ צעד זה זיכה את קהילת דמשק בשבחים גדולים גם מפי מבקריה הגדולים ביותר בתקופת 'גלות דמשק'.¹⁴⁸ ואולם, ההופעה בפני הוועדה היתה גם נקודת השיא בהזדהותה של קהילת דמשק עם התנועה הציונית. מכאן ואילך החל תהליך ארוך של התנתקות מן המפעל הציוני, בשל גורמים מדיניים, כלכליים וחברתיים, הן חיצוניים והן פנים יהודיים.

142 אצ"מ, L4/50, ילין לפאס, ירושלים, כ"ח בטבת תרע"ט. על החינוך העברי בדמשק לאחר מלחמת העולם הראשונה עיין: סחייק (לעיל, הערה 28), עמ' 32–36; מנחם (לעיל, הערה 57), עמ' 80–92. על יהודה בורלא ראה: גאון (לעיל, הערה 119), עמ' 135–136.

143 אצ"מ, S2/493, איתן ללוריא, דמשק, ג' בטבת תרע"ט. על סיועם של המורים הארצישראלים לתנועה הלאומית בדמשק, ועל המשך פעילותן של האגודות השונות לשמירת הרוח הציונית בקהילה, ראה: חדשות הארץ, תרע"ט, י"א בתמוז, עמ' 4; כ"ט בתמוז, עמ' 3–4; כ"ד באב, עמ' 3.

144 על היחסים בין ועד הצירים לקהילת דמשק ראה: הראל (לעיל, הערה 139).

145 אירוע זה עשה רושם גדול ביותר על יהודי דמשק. ראה: י"י ריבלין, 'פעמי גאולה – פזמוני תפילה ותהלה להצהרת בלפור ומינוי הסיר הרברט סמואל לנציב עליון בארץ ישראל', מנחה לאברהם (לעיל, הערה 22), עמ' 40–48.

146 על ועדה זו עיין: H.N. Howard, *The King-Crane Commission: An American Inquiry in the Middle East*, Beirut 1963.

147 על עניין זה ראה: מנחם (לעיל, הערה 57), עמ' 188–189; הראל (לעיל, הערה 139).

148 עיין בדבריו של אברהם אלמאליח שבראש המאמר. זאת ועוד, בשנת 1946 שוב התייצבו ראשי קהילות סוריה בפני ועדת החקירה האנגלו-אמריקאית, אבל הפעם התנכרו לשאיפות הלאומיות היהודיות. במאמרו 'בכל זאת לא נאשימכם', הד המזרח, ד, ד' בניסן תש"ו, עמ' 6–7, אלמאליח מעלה על נס את התייצבותם של ראשי קהילת דמשק בפני ועדת קינג-קריין.

